

# *Adelsbegrebet under den ældre enevælde*

## SAMMENHÆNGEN MED PRIVILEGIER OG RANG

### I TIDEN 1660-1730

AF

NILS G. BARTHOLDY

Non facit nobilem atrium plenum fumosis imaginibus;  
sed sola quæ tendit ad ardua virtus.<sup>1</sup>

AARET 1660 anses med rette for et betydningsfuldt skel i Danmarks historie. Begivenhederne omkring enevældens indførelse har derfor naturligt vakt forskernes interesse. Især synes tilstandene i aarene op mod 1660 og de faktorer, der havde snæver forbindelse med begivenhederne omkring selve statsomvæltningen, at have fristet til mere indgaaende behandling. Under alle omstændigheder vilde de magtkonstellationer og begivenhedsforløb, der karakteriserede dette forholdsvis korte tidsrum, have haft historieforskningens interesse, selv om enevældens epoke i Danmark var blevet kortvarig; det maa imidlertid være indlysende, at den *monumentalitet*, aaret for enevældens indførelse fremtræder med, ikke kun kan tilskrives et relativt fortættet begivenhedsforløb, men i høj grad afhænger af faktorer, der ejede tilstrækkelig kvalitet og var præget af langsigtede intentioner samt beviste deres eksistensevne i et rimeligt tidsrum. Hvor interessante tildragelserne med umiddelbar tilknytning til selve statsomvæltningen end forekommer at være, udgør begivenhederne *efter* 1660 og de bestræbelser, der gennem en længere periode udfoldes for at fastholde statsomvæltningens resultat, derfor en nødvendig og i virkeligheden aldeles afgørende forudsætning for karakteriseringen af 1660 som skelsættende aar.<sup>2</sup> Det kompleks af faktorer,

<sup>1</sup> Dette af et Seneca-citat og et Ovid-citat sammensatte motto findes tilskrevet med en samtidig haand paa titelbladet i Det kgl. Biblioteks (herefter KB) eksemplar af Marc de Vulson, *La Science Heroique*, Paris 1644, hvis vaabentavler har været forbilleder for den danske enevældes heraldik.

<sup>2</sup> »Difficilius est provinciam retinere quam facere« (Florus), som Herman Conring citerer i sin *Ohnmassgebliches Bedencken Von stetswährender Erhaltung der neuen Erb-Monarchie des hoechstloeblichsten Koenigreichs Dennemarck* fra 1669, trykt i Herman Conring, . . . *Operum Tomi* . . . , tom. II, Braunschweig 1730, p. 953ff.

der var af betydning for fastholdelsen af det enevældige system i Danmark, er naturligvis stort; opgaven her er at trække enkelte af dem frem.

Formålet er først og fremmest at give en fremstilling af formalia og dermed tilvejebringe et nødvendigt og sikkert grundlag for videre fordybelse i realia; uden et saadant fundament, hvorpaa der med en rimelig grad af tryghed tør bygges, kan der ikke gives lodige motivationsforklaringer paa en række fænomener i datiden, ligesom der ikke kan drages sikre konklusioner i undersøgelser, hvor disse fænomener indgaar i sammenhængen. Undersøgelsens berettigelse skal søges i hidtil utilstrækkelig forskning og mangelfuld erkendelse inden for det omraade, der er undersøgelsens genstand: dannelsen af et socialt begreb, der satte sit præg paa en hel epoke.

Adel er ikke et til alle tider eentydigt begreb. I historisk sammenhæng faar det først indhold og mening, naar det defineres ud fra konkrete forudsætninger inden for et rimeligt kronologisk tidsrum. Da den ene epoke afløser den anden, bliver der saaledes mulighed for flere definitioner alt efter hvilken epoke, man beskæftiger sig med; derfor maa opfattelser, der kronologisk er søgt gjort gyldige for saa lange perioder, at der kun i ringe grad tages hensyn til de enkelte epokers særpræg, paa forhaand mødes med skepsis. Skal man behandle begrebet adel indgaaende, maa man søge at afgrænse den enkelte periode, inden for hvilken en formuleret definition meningsfyldt kan gøres gældende; man maa herunder lægge afgørende vægt paa de definitioner, samtiden selv formulerer, og gøre sig klart, at adel i historisk forstand ikke er noget magisk begreb, men betegnelsen for den eksklusive samfundsgruppe, der er i besiddelse af det kompleks af *rettigheder*, samtiden selv opfatter og formulerer som adelige; og det er rimeligt at anse disse rettigheder for at være et produkt af den politiske, økonomiske og sociale tilstand paa det paagældende tidspunkt. Den ældre enevælde, forstaaet som perioden 1660–1730, synes at udgøre et saadant naturligt tidsafsnit.

## I

ADELSBEGREBET under den forudgaaende periode, normalt kaldet adelsvælden (1536–1660), er forholdsvis klart.<sup>1</sup> En vigtig forudsætning var samfundets stænderinddeling; hver stand havde sine ret klart afgrænsede funktioner, og adelen saaledes sine. Udøvelsen af disse konsti-

<sup>1</sup> Formuleret af Anders Thiset i A. Thiset og P. L. Wittrup, *Nyt dansk Adelslexikon*, 1904 (herefter NDA), p. VI. (Hvor intet trykkested anføres, er dette København).

tuerer periodens adel. Kriteriet paa tilhørsforhold til den udgøres bl.a. af evnen til at erhverve frit jordegods og fremmede slægters indgifte i den indenlandske adel; det er denne af Albert Fabritius klarlagte og af ham benævnte kategori »stiltiende reception« – som numerisk har spillet en stor rolle for tilgangen, idet antallet af stiltiende reciperede slægter langt overstiger de formelt optagnes<sup>2</sup> – der karakteriserer denne periodes adel som en organisk samfundsgruppe. Samtidig gør konservative tendenser sig gældende: formel adling foretager kongen som regel kun i samraad med standen selv, et princip, der er knæsat i haandfæstningen; der opstilles rigoristiske krav om jævnbyrdighed ved adeliges ægteskabsindgaaelse; en højadel, der indtager nøglepositionerne i rigsraad, rigsembeder og lensmandsstillinger, udsondres. Under højadelens ledelse udgør adelen til sidst en lukket korporation med vidtgaaende politiske rettigheder og stor handlefrihed i forhold til kongemagten.

Efter enevældens indførelse bestemmer kongen alene over tilgangen til adelen. Da adelens eneret paa besiddelse af frit jordegods bortfalder, og adelen ikke længere udgør en stand med formelle politiske rettigheder, bliver stiltiende reception, som den kendtes før 1660, en umulighed. Den absolutistiske idé har uden tvivl tilskyndet kongerne til principielt ikke at ville se nogen forskel paa deres undersaaters uanset hvilke af deres besiddelser, de boede i eller kom fra;<sup>3</sup> den samme opfattelse gav Gunde Rosenkrantz udtryk for i 1665: »De, der stamme fra Holsten, Slesvig, Norge, kalder jeg ikke Fremmede«.<sup>4</sup>

Enevælden stod i begyndelsen tilbage med den ydre formelle skal af et begreb, som de foregaaende aarhundreders udvikling havde givet et bestemt meningsfyldt indhold. Ud fra streng absolutistisk teori kunde en fuldstændig ophævelse af begrebet adel (adelige rettigheder) umiddelbart synes at være en logisk løsning. Naturlige politiske hensyn baade til den gamle adels levende repræsentanter, for hvem den forudgaaende tids traditioner og rettigheder stod tydeligt i erindringen, og til absolutismens særegne krav og maalsætning, der gjorde behovet for loyale statstjenere stærkt, som til de særlige forudsætninger for den danske enevældes fremkomst maatte imidlertid føre til, at man søgte at forene det gamle med det ny under en eller anden form. Opgaven

<sup>2</sup> Albert Fabritius, Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536–1935, 1946 (herefter Fabritius), p. 24ff.

<sup>3</sup> Naar Fabritius p. 32 anser en slesviger og nogle faa holstenere for stiltiende reciperede efter 1660, er det næppe i overensstemmelse med enevældens prætentioner.

<sup>4</sup> Chr. Bruun, Gunde Rosenkrantz, 1885, p. 131.

for den enevældige kongemagt blev derfor bl.a. *at give adelsbegrebet et nyt indhold*.

Begrebet adel paa dette tidspunkt er teoretisk behandlet af adels-historikeren Anders Thiset i afhandlingen »Begrebet Dansk Adel, særlig med Hensyn til Kong Christian V's Adels- og Vaabenbreve«,<sup>5</sup> og det er stort set hans opfattelse, der regnes for gældende; Fabritius arbejder i alt væsentligt ud fra hans begreb.<sup>6</sup> Det skal imidlertid her paavises, at denne opfattelse ikke kan godtages. Thiset er i forbløffende grad upaa-virket af en række faktorer i datiden; han viser ikke forstaaelse for de enkelte epokers særpræg og synes sjældent paa nøgtern maade at have gjort sig klart, hvordan adel i historisk forstand maa vurderes. Han op-stiller snævre formelle kriterier, idet han med hensyn til adelsbreve tager de ældste kendte patenter, der er fra Erik af Pommerns tid, som for-billeder og ud fra disse alene søger at vurdere en langt senere tids for-muleringer uden i rimeligt omfang at tage hensyn til samtidens øvrige meget karakteristiske fænomener: privilegier og rangforordninger, der hører uløseligt sammen med enevældens opfattelse af adel, ligesom han ikke lægger megen vægt paa de kontante fordele, som adelskab indebar; det har jo uden tvivl især været dem, samtiden interesserede sig for. Han mobiliserer i stedet visse aprioriske forestillinger, og med sin udpræget deduktive metode foregiver han at kunne bekræfte sit adelsbegreb som noget, der principielt er konstant. Da nærværende undersøgelse har medført en radikal omvurdering, vil den fremstilling af den ældre ene-vældes adelsbegreb, der med anvendelse af induktiv metode skal gives i det følgende, i høj grad være bestemt af den kritik, det er nødvendigt at underkaste Thisets eksklusive begreb, som det er kommet til udtryk i førnævnte afhandling og Nyt dansk Adelslexikon (og dermed kriterierne for slægters optagelse i Danmarks Adels Aarbog, som Thiset startede og redigerede fra 1884<sup>7</sup> til sin død 1917); dermed rettes der ogsaa indirekte kritik mod dem, der har godtaget Thisets opfattelse.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> Historisk Tidsskrift (herefter HT) 7. rk. II, 1899-1900 (herefter Thiset), pp. 305-92.

<sup>6</sup> Cfr. Fabritius, p. 15.

<sup>7</sup> Man kan ikke se bort fra, at der til grund for Thisets eksklusive adelsbegreb kan ligge en vis redaktionel bekvemmelighed, og det maa ikke glemmes, at idéen til Danmarks Adels Aarbog (herefter DAA) er et produkt af 1880'ernes danske samfund (cfr. DAA 1884, pp. XIX-XX: »... det er først og fremmest den Betragtning, der har gjort sig gjældende, ... at Adelen nu mere end nogensinde er bedst tjent med at anse sig for en solidarisk Helhed«).

<sup>8</sup> »Thisets endelige Resultat, saaledes som det nedfældede sig i »Nyt dansk Adelslexikon« (1904), kan der næppe rokkes ved«, Albert Fabritius, Danske Vaabenbrevs-slægter. En demografisk Detailstudie, HT 10. rk. V, 1941 (herefter Fabritius HT), p. 659.

Adelens rettigheder efter enevældens indførelse konkretiseredes med privilegierne af 24. juni 1661;<sup>9</sup> samme dag fik gejstligheden, borgerstanden i almindelighed og Københavns borgere ligeledes privilegier. Forinden havde der for alle stænders vedkommende foreligget bestemte ønsker om privilegiernes indhold, men det var i alle tilfælde kun en del af disse, der opfyldtes af Frederik III; især ignoreredes alle ønsker om formel politisk medbestemmelse, der var blevet fremsat baade fra adelig og borgerlig side. Adelens forslag til egne privilegier, der ligesom de andre stænders behandledes i et af kongen nedsat udvalg, hvor der nøje vogtedes over suveræniteten, blev kun delvis gennemført. De endelige adelsprivilegier af 1661 er en opregning af en del af de tidligere adelige rettigheder; mange punkter har en negativ formulering. En række gamle rettigheder i forbindelse med godsbesiddelse: hals- og haandsret, patronatsret, birkeret, vrag, jagt og fiskeri bekræftes, men med visse forbehold; jordegods forbrydes ikke undtagen ved *crimen læsæ majestatis*. Hertil kom i praksis tiendefrihed for sædegaardene. Adelige kan ikke dømmes fra ære og liv uden af Højesteret. Enkelte punkter stemte overens med, hvad adelen havde fremsat i sit eget forslag, men de fleste er blevet modificeret, og en række krav blev slet ikke imødekommet; det drejede sig først og fremmest om ønsker, der gik i retning af, at adelen paa forhaand skulde foretrækkes m.h.t. embeder, navnlig de højeste, og være sikret den største indflydelse i statsstyrelsen, ligesom man ønskede at opretholde formel naturalisation af fremmede adelige, der ikke maatte foretrækkes for indfødte. Kongen opfyldte ikke disse politisk betonedes ønsker og heller ikke en række punkter indeholdende mere materielle fordele, der tidligere havde hørt til adelsrettighederne. 1661-privilegierne indrømmer adelen principiel frihed for skat, »... med mindre Vores Kongl. huuses eller Undersaatters Consistentz och Velfert, det fordrer och Udkreffuer«. I sit forslag havde adelen forlangt at nyde rang og præ forud for andre stænder; dette stadfæstedes i privilegierne, men med et meget vigtigt forbehold, idet det ikke gjaldt over for »... Vores Betiente, som icke ere aff Adelige stand och dog fornemme Charger betiene, huor om en Visse forordning at gjøre Vi oss Vil haffue forbeholden« (punkt 7); dette sidste skulde vise sig at blive udgangspunktet for den nærmere formelle udformning af enevældens nye adelsbegreb.

<sup>9</sup> Rigsarkivet (herefter RA), Danske Kancelli (herefter DK), C 6, sjællandske registre 1661; »men ingensteds trykte«, paategning paa afskrift i RA, DK, C 63 a, div. breve, dokumenter og akter sagligt ordnede, VII adel og rang.

Det væsentlige i adelsrettighederne var utvivlsomt retten til jordegodsbesiddelse paa fordelagtige vilkaar. Mens det tidligere principielt kun var adelskorporationens medlemmer, der kunde eje frit jordegods, havde begivenhederne under svenskekrigene gjort nye befolkningsgrupper til godsbesiddere som følge af den gamle adels og kronens godsudlæg og pantsættelser; kronen fortsatte med godsudlæg efter krigen, og de nye besidders krav om sikrere ejendomsvilkaar slog til sidst hul paa det gamle adelsprivilegium. Et vigtigt resultat var privilegierne af 10. aug. 1658, 24. marts 1659 og 24. juni 1661<sup>10</sup> (nævnt ovenfor) for Københavns borgere, der hermed fik ret til at eje frit jordegods paa samme vilkaar som adelen; i virkeligheden var det en sanktion af den faktiske udvikling. Andre sikrede sig fordele som godsbesiddere ved direkte formel adling, f.eks. Gabriel Marselis 1665, Poul von Klingenberg 1669, Henrik Müller og Jochum Irgens 1674. I Københavns privilegier indrømmedes der borgerne lige adgang til »honores og officia« med adelen. Allerede samme aar (1661) 23. nov. fik de kgl. betjente (embedsmænd) i København del i alle disse privilegier.<sup>11</sup> Det ryk, som de bagvedstaaende borgerlige kræfter havde fremkaldt, blev afgørende for udviklingen af enevældens sociale værdibegreb.

Efter 1662 var der ikke som under adelsvælden knyttet skattefrihed til hovedgaardsbesiddelse, idet alt jordegods blev skattepligtigt; godsejerne skulde ogsaa staa inde for bøndergodsets skatter. De nye besiddergrupper fik derfor foreløbig kun begrænset glæde af de indrømmede privilegier. I 1670 indførtes der igen skattefrihed for hovedgaardstaksten gældende alle sædegaardsejere,<sup>12</sup> men med forordningerne af 28. jan. og 16. dec. 1682 indførtes begrebet »komplet sædegaard« (hovedgaard med mindst 200 tønder hartkorn bøndergods inden for en omkreds af 2 mil),<sup>13</sup> og hovedgaardsfrihed omfattede kun saadanne komplette sædegaarde, naar de var i privilegeredes eje. Disse bestemmelser havde varig karakter og gled derfor ind i Danske Lov.<sup>14</sup> Det er sandsynligt, at denne modificering navnlig ramte en del af de borgerlige

<sup>10</sup> Trykt i O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium*, I, 1872, pp. 698-99, 702-04, 770-74, og i J. H. Schou, *Anhang til den 1ste Udgave af Chronologisk Register over Forordningerne*, 1795, pp. 27-31.

<sup>11</sup> Trykt i Schou, *Anhang* . . . , 1795, pp. 31-33.

<sup>12</sup> Missive til amtmændene 23/7 1670, trykt i C. P. Rothe, *Kong Christian den Femtes skrevne Befalinger og Anordninger, eller Reskripter for Danmark*, 1776, pp. 23-24.

<sup>13</sup> Cfr. Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, 1957, pp. 67-68, 114.

<sup>14</sup> Danske Lov (herefter DL) 5-3-19, 20 og 21.

godsejere. Skellet mellem privilegerede og upriviligerede gjorde, at besiddelsen af adelige rettigheder maatte blive mere attraktiv.

Man kunde maaske fristes til at tro, at man lige efter 1660 bevidst søgte at begunstige borgerstanden paa den gamle adels bekostning, hvad f.eks. privilegierne for Københavns borgere kunde tyde paa; en saa ensidig politik maa imidlertid forekomme kortsynet. For ikke at kompromittere den absolutistiske idé kunde enevoldskongen kun i begrænset maalestok tillade sig at dele privilegier ud til de forskellige stænder; og enevældens tarv maatte altid have for øje, naar det skete. Borgerstanden, og herunder især Københavns borgere, havde ihærdigt søgt at vinde forøget indflydelse; man havde lagt stærk vægt paa at faa afskaffet udtrykket »ufri mand«. I en række forslag havde de borgerlige ønsket formel politisk medbestemmelse i betydelig grad, men saadanne krav imødekom kongen ikke, lige saa lidt som i adelens tilfælde. Kongen nøjedes med at give borgerstanden privilegier af mere materiel karakter, og kun for Københavns vedkommende skønnedes det uundgaeligt at indrømme visse rettigheder, hvorved Københavns borgere nærmede sig en ligestilling med adelen. Det var naturligvis ikke de brede lag af borgerstanden, der i realiteten fik glæde af privilegierne, men den faatallige kapitalstærke gruppe, der paa dette tidspunkt indtog en stærk kreditorstilling navnlig over for staten.<sup>15</sup> Det er derfor forstaaeligt, at enevælden ønskede at løsgøre sig fra en for stærk afhængighed af denne stand. Københavns borgere var kun m.h.t. godsbesiddelse ligestillede med adelen (privilegerede), og privilegiet skal opfattes som eksklusivt knyttet til borgerskab i København. En udvidelse af borgerliges rettigheder paa dette omraade i almindelighed var ikke enevældens hensigt.

Derimod fik enevældens maalsætning staten til at interessere sig for adelsprivilegierne *som grundlag for en loyal embedsmandsstand* i realistisk erkendelse af, at det var nødvendigt til en vis grad at bygge paa kendte og allerede estimerede institutioner.

Udgangspunktet blev den første rangforordning af 25. maj 1671,<sup>16</sup> som havde været under udarbejdelse siden 1670,<sup>17</sup> og hvis endelige ud-

<sup>15</sup> Johan Jørgensen har i Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet, I, 1957, kap. V, VI, VIII, og Bilantz 1660, Adelsvældens bo, Festskrift til Astrid Friis, 1963, p. 158, klarlagt, i hvor høj grad kronens gældsforpligtelser angik københavnske borgere.

<sup>16</sup> Trykt i Rothe, Reskripter, p. 110f.

<sup>17</sup> Missiver til Schack, Gyldenløve og Kørbitz 27/4 1670 og til Schack, Kørbitz og Scavenius 10/1 1671 om at afgive betænkning om rang »imellem Voris betiendte indbiurdes saavelsom og mellem dem og andre Voris undersaatte huad heller de ere af Adell eller icke«, RA, Chr. Vs kabinetsarkiv, Griffenfjelds kabinetsprotokol.

formning utvivlsomt skyldes Schumacher. Den placerede i en lang række numre adskillige charger i forhold til hinanden fra kongernes naturlige sønner ned til sekretærer i kollegierne. Rangforordningen skal ses i forbindelse med kongens salving 7. juni samme aar ligesom greve- og friherreprivilegierne, der officielt dateredes 25. maj 1671, og indstiftelsen af Dannebrogordenen, hvis første uddeling dog blev udskudt til en for den arvelige kongemagt markant dato senere paa aaret (dronning Charlotte Amalies forventede nedkomst). Rangforordningen udgik ikke paa tryk,<sup>18</sup> men dens indhold bekendtgjordes paa anden maade.<sup>19</sup> Rangbestemmelserne fik foreløbig ikke anden virkning end selve rangfølgen »i gang og sæde« og blev af praktisk-ceremonielle grunde suppleret med en ny saakaldt gemakordinans af samme dato.<sup>20</sup> Adel som saadan (undtagen grever og friherrer, der var placeret højt i rangforordningen) gav ikke plads i rangen. En født adelsmand fik ligesom enhver anden kun rang i kraft af en i rangforordningen specificeret charge, idet det i forordningens slutning hed: »... Adelen (som ikke anden Charge eller Bestilling som dem høyere Rang iblandt Vores Betiente kunde give, betiene, eller betient haver) nyde deres sædvanlige Præ for de andre Stænder og Undersaatter, som ikke i denne Rangs-Anordning specificerede ere; ...«. Dermed gjorde kongen brug af det allerede 1661 i adelens privilegier tagne forbehold m.h.t. rang og præ.<sup>21</sup> Med rangforordningen af 25. maj 1671 blev det officielt fastslaaet, at *stats tjeneste* var det afgørende i prestigehensende. Gammeladelige uden charge kunde søge om særrang, hvad en del gjorde, hvorved de implicit akcepterede det nye sociale mønster.

De af Christian V givne greve- og friherreprivilegier, der officielt fik samme datering som rangforordningen,<sup>22</sup> er et led i dannelsen af enevældens adelsbegreb; paa grund af deres særlige karakter fortjener de en bredere monografisk behandling, end det vilde være muligt her.

<sup>18</sup> »... som dog icke blef trøcht«, af overskriften i RA, DK, C 6, 1671.

<sup>19</sup> Missiver til Gyldenløve, Schack, Bielke og Korbitz 29/5 og 31/5 1671 om at lade rangforordningen forkynde »till ald Adelens og helles een huers efterretning«, RA, DK, C 8, sjællandske tegnelser 1671. Willum Worm skrev under 4/6 1671: »Bleef Rangens først publicerit«, KB, Gl. kgl. Saml., 932, fol., Willum Worm, Dagregister fra 1670 til 75.

<sup>20</sup> Trykt i Rothe, Reskripter, pp. 107-10. Den afløste gemakordinansen af 11/5 1670, trykt ibidem, pp. 3-6.

<sup>21</sup> Cfr. Chr. Vs konfirmation af adelens privilegier 20/9 1671: »... dog hvad den 7 post angaar forklaris den ved rangens anordning ...«, trykt i C. P. Rothe, Samling og Udtog af Reskripter, III, 1769, p. 91.

<sup>22</sup> Den endelige privilegietekst er fra ca. 1674, cfr. Birgit Bjerre Jensen, Christian V's greve- og friherreprivilegier, Arkiv 2. bd. nr. 2, 1968, p. 89ff.



## II

SELV OM formuleringen af rangbegrebet og indførelsen af greve- og friherreværdigheder havde lagt grunden til et nyt socialt mønster, bestod den menige adel stadig som stand med sine særlige rettigheder ifølge 1661-privilegierne, der 20. sept. 1671 blev bekræftet af Christian V. Siden 1660 havde kongerne med forskellige motiveringer adlet eller naturaliseret en række mænd,<sup>1</sup> som derved kom til at tilhøre den menige adel. Adelsbrevene blev registreret som enhver anden kgl. ekspedition; men ud fra ønsket om klar systematisering<sup>2</sup> anlagdes der med Christian V særlige protokolrækker for grever, friherrer og menig adel, hvori ordlyden af de respektive patenter blev indført tillige med en afbildning af vaabnet.<sup>3</sup> Af de adlede var mange i statstjeneste, og der spores en tendens til at sætte embedsmændene i almindelighed i forbindelse med adelsbegrebet; saaledes foreslaar højesteretsassessor Peder Lassen 1673 i sit forslag til en dansk lovbog, at ikke blot adelen, men »oc disse kongl. Betiente, som ey ere adel, nemblig Raad oc Adsessores i Høyeste Rett oc Statscollegio« skal have Højesteret som værneting i sager om ære og liv.<sup>4</sup>

En aldeles afgørende betydning med langtrækkende følger for den enevældige epoke fik det, da Christian V udstedte *privilegierne for betjente af den borgerlige stand af 11. febr. 1679*.<sup>5</sup> Det vigtigste punkt i disse var bestemmelsen om, at embedsmænd, som betjente eller vilde komme til at betjene charger, der var specificeret i rangforordningen, skulde »for dennem / deris Hustruer oc egne Børn<sup>6</sup> nyde alle de Privilegier, Herligheder oc Benaadinger / som andre af Adel i Vore Riger oc Lande nu nyder oc hafver / eller her efter nyde oc bekomme kunde / oc udi alle Erlige / Adelige oc andre redelige Occasioner, Forretninger oc Samqvem æres / agtes oc ansees lige ved andre paa Fæderne oc Møderne fødte oc baarne Adels Folck«<sup>7</sup> (§ 1); med denne vending, der er verbaloverens-

<sup>1</sup> Fabritius, pp. 48–49.

<sup>2</sup> Cfr. Chr. Vs reskript til Bolle Luxdorph 31/5 1671, trykt i Rothe, Reskripter, pp. 119–20.

<sup>3</sup> RA, DK, A 100–102, Chr. Vs grevelige, friherrelige og adelige patenter. Lign. for de flg. konger.

<sup>4</sup> V. A. Secher og Chr. Støchel, Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske Lov, II, 1893–94, p. 273.

<sup>5</sup> Trykt i J. H. Schou, Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, I, 1777, p. 19f., og særskilt.

<sup>6</sup> Koncepten har først haft: »Børn og Børne Børn«, RA, DK, C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 1679.

<sup>7</sup> I koncepten er foran »Adels Folck« overstreget: »eller Ved Voris patenter udi Adelstanden ophøiede«, men til gengæld er »paa Fæderne og Møderne« sat ind foran

stemmende med kerneformlen i tidens individuelle adelspatenter, var der skabt et personligt adelskab<sup>8</sup> (omfattende hustruer og ægte børn i første led) for embedsmændene, der herefter i kraft af deres embeder nød adelige rettigheder. Privilegierne betød en adling een gang for alle af nuværende og kommende borgerligt fødte embedsmænd med specificeret rang; i lighed med traditionelle adelsbreve er de originale privilegier udfærdiget paa pergament<sup>9</sup> og paraferet af Bolle Luxdorph, under hvem adelssager sorterede, ligesom ordlyden indførtes i adelsprotokollen, der i dette tilfælde tjente som kopibog<sup>10</sup> i fuld overensstemmelse med privilegiernes saglige indhold.

Hverken datoen eller aaret for privilegiernes givelse kan være tilfældige. I 1679 ved afslutningen af Skaanske Krig, der var den første krig, enevælden havde ført, kan muligheden for, at det negative resultat vilde bevirke svigtende loyalitet over for det enevældige system, næppe udelukkes. Paa denne baggrund appellerede kongen til den del af embedsstanden, der var af borgerlig herkomst og som nyetableret gruppe ikke uden politisk betydning, ved at udvide de tidligere »for gjorde tro Tienniste udi seeniste Feide« givne privilegier med personligt adelskab; og motiveringen var, at det skulde »opmuntre andre til at eftertrage Dyden / oc legge vind paa det hvor ved de kunde giøre sig oc deris Fæderne-Land Nafnkundige / saa vel som oc derhos dis meere at erindre dennem oc deris Afkom om deris allerunderdanigste Pligt oc Skyldighed / ved hvilken de oc deris posteritet forbunden ere . . .«;<sup>11</sup> det betonedes endvidere, at privilegierne var givet »ey uden vigtige Aarsager til Vores Kongelig Arve-Huuses Tieneste«. Associationen til den forrige krig, siden hvilken illusionen om de borgerliges afgørende indsats for denne krigs heldige udfald havde spillet en stor rolle, og paa hvis baggrund enevælden i sin tid var blevet etableret, understregedes ved privilegiernes datering til 11. febr. Enevælden havde fra begyndelsen

»fødde oc baarne«, hvorved sammenligningen med den gamle adel bliver tydeligere; ibidem.

<sup>8</sup> Da Thiset ikke har indset, at 1679-privilegierne i kombination med rangforordningen konstituerer en personlig adel, hævder han kategorisk, at »den danske Adel er en Arveadel«, NDA, p. VII.

<sup>9</sup> RA, pergamentsaml., C 5, len.

<sup>10</sup> En senere indførsel i sjællandske registre 1679–80 paa fol. 698f. er foretaget med en anden haand end den sædvanlige paa et par blanke sider bagest i bindet, efter at dette er sluttet med en indførsel for 31/12 1680. – De grevelige og friherrelige lensbøger (RA, DK, A 130.1a-b) indledes med greve- resp. friherreprivilegiernes tekst.

<sup>11</sup> Dette og resten af sætningen stemmer delvis overens med indledningen i de fleste individuelle adelspatenter, der indtil da var indført i Chr. Vs adelsprotokoller.

valgt at opfatte 11. febr. 1659, stormen paa København, som det afgørende vendepunkt baade m.h.t. krigen og enevældens indførelse og betonedede gerne en guddommelig indgriben i forbindelse hermed.<sup>12</sup> Denne dato fremstod for datiden som langt mere markant end f.eks. arvehyldingsdagen. Hvert aar 11. febr. afholdtes der særlig takkegudstjeneste til minde om begivenhederne i 1659; det var uden tvivl en dato, der sagde især den borgerlige samfundsgruppe noget. 11. febr. blev den normale datering for rangforordninger.

Ved at knytte det tidligere formulerede rangbegreb sammen med det eksisterende kompleks af adelige rettigheder havde kongen skabt et adelsbegreb, der udtrykte noget væsentligt ved enevælden. At være i enevoldskongens tjeneste var nu ikke alene agtværdigt, men medførte ogsaa aabenbare fordele; og der var endelig skabt mulighed for den ligestilling med fødselsadelen,<sup>13</sup> som mange borgerlige havde ønsket i 1660. Privilegierne af 11. febr. 1679 har uden tvivl øvet en betydelig virkning paa dem, de vedrørte, og paa et kritisk tidspunkt bevirket en styrkelse af den enevældige kongemagt. Paa lidt længere sigt betød *det rangbestemte adelsbegreb* et incitament til social mobilitet i hidtil ukendt omfang.

Med privilegierne blev offentlighedens nøjere kendskab til rangforordningens indhold aktuel. Denne, der var udformet i 1671, var som før nævnt aldrig blevet trykt, og man synes, det havde været rimeligt, hvis der var blevet offentliggjort en rangforordning sammen med privilegiernes publicering. Den første trykte rangforordning, hvis udarbejdelse sikkert har krævet grundige overvejelser paa grund af det perspektiv, som det nyformulerede adelsbegreb aabnede m.h.t. rangs virkninger, kom dog først 31. dec. 1680.<sup>14</sup>

Tilbage blev et heraldisk problem. Vaabenføring har aldrig været forbeholdt en bestemt samfundsgruppe (f.eks. adelen),<sup>15</sup> men man kan ikke, og slet ikke i datiden, forestille sig en adelsmand uden vaaben. Tildeling af et bestemt vaaben gengivet i tegning og med farver havde siden Erik af Pommerns tid, hvorfra de ældste kendte adelsbreve stammer, været en fast bestanddel af et adelspatent; ofte fyldte vaabenbeskrivelsen

<sup>12</sup> Cfr. Knud Fabricius, Kongeloven, 1920, p. 308.

<sup>13</sup> »... saaledis / at de lige ved dennem af Adelstanden end oc til de høyeste Charger i Voris Riger oc Lande / efter en hvers capacitet oc meriter, skal oc maa vorde op-høyet ...«.

<sup>14</sup> Trykt særskilt.

<sup>15</sup> Cfr. Ernst Verwohlt, Dansk våbenret, Personalhistorisk Tidsskrift (herefter PhT) 13. rk. VI, 1958, p. 5.

(blasoneringen) det meste af brevet. Privilegierne af 1679 hjemlede generelt rangspersoner adelskab, men en individuel vaabentildeling kunde de selvfølgelig ikke give. Derfor nøjedes privilegierne med at bestemme (§ 3): »Skal det være enhver af forskrefne Voris Betiente tilladt / paa sit Vaaben (hvilket Vi end oc for dennem / som derom allerunderdanigst anholde ville / til et sært Kongelig Naades Tegn allernaadigst forandre oc forbedre ville) at sette oc føre en aaben med Fire Traller oplugt oc paa skack staaende Hielm efter hosføyede Afritzning«. <sup>16</sup> Kongen tilkendegav hermed sin vilje til at give de nye adelsmænd vaaben, hvis de ønskede det, som en naturlig konsekvens af deres adling. Samtidig blev der givet dem officiel tilladelse til at føre hjelm af adelig type. Naar man i det 17. aarh. talte om at »forbedre« et vaaben, mente man dermed at forsyne det med attributter og fylde det med saa mange felter som muligt. Privilegiernes § 3 er udgangspunktet for udstedelsen af de saakaldte vaabenbreve, hvis ordlyd og vaabentegning indførtes i adelsprotokollerne.

Umiddelbare virkninger af 1679-privilegierne spores i det særlige værning, der 1681 oprettedes for civile rangspersoner boende i København, idet kongen bestemte, at »Voris Civil Betiente, som j Rangen nefnis, . . . . de, deris Hustruer, Encker oc Börn skulle svare til voris Hof Ret, undertagen Lifs eller Ære Sager«; <sup>17</sup> sager om ære eller liv maatte nødvendigvis undtages, fordi rangspersoner – i medfør af adelens privilegier – i saadanne tilfælde havde Højesteret som værning. <sup>18</sup>

Privilegierne fik ogsaa straks indflydelse paa de igangværende projekter til Danske Lov; det fremgaar af forhandlingerne i tredje revisionskommission 1680–81, hvor man indrømmede rangspersoner adelsrettigheder m.h.t. godsbesiddelse, brudevielse, trolovelse og lysning. <sup>19</sup> Privilegierne havde blivende karakter og skulde derfor indarbejdes i Danske Lov (gyldig fra 1683), hvori de nævnte bestemmelser om hofretten lige-

<sup>16</sup> Afbildet i de trykte privilegier, hvis tegning af hjelmen stammer fra den, der ses i de originale privilegier paa pergament.

<sup>17</sup> Instruks for hofretten 19/11 1681, trykt i C. F. Wegener (udg.), Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv, II, 1856–60, Instruxer for Collegier og højere Stats-Embedsmænd umiddelbart efter Souveraineteten, p. 236. For de kategorier, der ikke var nævnt i rangen (underordnet cancelli- og hofpersonale, rangspersoners tjenestefolk), oprettedes der samtidig et værning kaldet borgretten, ibidem, p. 237.

<sup>18</sup> » . . . ære oc Liffs sager, som effter privilegierne decideres aff den Høyeste Ræt«, RA, DK, C 46c, koncepter og indlæg til cancelliekspeditioner udfærdigede gennem kgl. Mayts eget kammer ved kammersekretær Caspar Schøller, »Om Hoffretten læst udi Geheime conseil d. 12 Januarij A.º 1681«.

<sup>19</sup> Secher og Støchel, op. cit., II, pp. 486, 498–99, 525; cfr. DL 3–16–10 og 11.

ledes gled ind.<sup>20</sup> Allerede i fortalen til Danske Lov kom der til at staa: »Hvis ellers Privilegier og Friheder, som Loven, Recesserne og een Del Forordninger tilforn ikkun tilegnede dennem, hvis Forfædre i Begyndelsen med deris Dyd og Tieniste for Riget og Fædernelandet deslige Privilegier hafde forhvervet, derom have Vj for at opmuntre alle til Dyd, paa sine Tider og Stæder gjort saadan allernaadigst Anordning, at forbemælte Privilegier og Friheder skal strekke sig til alle vore kiere tro Undersaatter i Almindelighed saaledis, at alle de, som formedelst deris Dyd og Dygtighed af Os til noget Embede, eller Forretning, hvoraf de selv kand have nogen ære og Berømmelse, vorde bestilte og antagne, alle foromrørte Privilegier, Friheder, Ære og Værdigheder nyde«. Adskillige paragraffer bærer derfor ogsaa præg af det nye adelsbegreb.<sup>21</sup> Den udstrækning, hvori det satte sig spor i Danske Lov, er bemærkelsesværdig, naar man tager i betragtning, hvor lidt egentlig nyt lovstof den nye lovebog faktisk kom til at bestaa af.<sup>22</sup>

Ogsaa i de meget omstændelige forordninger om begravelser (7. nov. 1682) og klædedragt m.m. (13. marts 1683) stilledes rangspersoner og traditionel adel paa lige fod.

Danske Lov formulerede indirekte det gældende adelsbegreb i selve lovteksten. I kapitlet om privilegerede personer hedder det bl.a., DL 3-2-2: »Ingen fremmede, som sig angive af Adel at være føde, og sig her i Riget vil nedsette, og ikke saadanne Bestillinger her sammestæds betiene, som Adelige Friheder med sig føre, maa nyde, eller være deelagtige i Danske Adelige Friheder, før end de først for Kongen, eller for hvem Kongen dertil forordner, deris Adelig Anhær og Herkomst nøjagtig bevist have; Og derefter skal de allerunderdanigst hos Kongen anholde, at de Adelige Friheder maa nyde . . .«. Denne paragraf handler positivt om udenlandske adeliges naturalisationsvilkaar i Danmark. Der er to maader, hvorpaa en fremmedadelig naturaliseres. Hvis han f.eks. alene nedsætter sig som godsejer, nyder han ikke adelige privilegier, før det er bevist, at han er af adelig herkomst og af kongen har faaet sin adel formelt naturaliseret; det var i virkeligheden en bestemmelse fra før enevælden.<sup>23</sup> I sammenligning med den ældre formulering har

<sup>20</sup> DL 1-2-6.

<sup>21</sup> F.eks. DL 1-2-6 og 8, 1-5-21, 1-24-36 og 42, 3-16-10 og 11, 5-3-20, 5-4-2.

<sup>22</sup> Cfr. Stig Iuul, Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske Lov paa baggrund af ældre ret, Københavns Universitets festskrift nov. 1954.

<sup>23</sup> Reces 27/2 1643 II.2.2, trykt i V. A. Secher, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, V, 1903, pp. 218-19. Heller ikke udenlandske grever og friherrer nød danske grevelige el. friherrelige privilegier uden formel naturalisation som saadanne (DL 3-2-3).

DL 3-2-2 imidlertid undergaaet en bemærkelsesværdig udvidelse, idet den anden maade, hvorpaa en udenlandsk adelig opnaaede at blive naturaliseret, var at gaa i enevoldskongens tjeneste; i saa fald var formel naturalisation helt overflødig, da visse embeder ifølge paragraffens ordlyd automatisk medførte adelige friheder. At de »Bestillinger . . . som Adelige Friheder med sig føre« er identiske med de charger, der var specificeret i rangforordningen, er indlysende. En udenlandsk adelig blev altsaa uden, at formel naturalisation var nødvendig, dansk adelsmand ved at betjene en bestilling i rangen. DL 3-2-2 bekræfter saaledes det rangbestemte adelsbegreb og er selv en naturlig konsekvens af dette princip.

Tilbage bliver spørgsmaalet, om de rangspersoner, der var af udenlandsk adelig proveniens, kun nød de danske adelsprivilegier for deres personer – som de borgerligt fødte rangspersoner – eller med arvelig ret. Umiddelbart kunde en ligestilling i saa henseende mellem adeligt fødte udlændinge og borgerligt fødte forekomme nærliggende, naar det var de embeder, der gav rang, som var bestemmende for, at de paagældende uden yderligere formaliteter fik adelsrettigheder.<sup>24</sup> Det er imidlertid urealistisk at tro, at det lod sig gøre at gennemføre et saadant lighedsprincip for statens tjenere; ligesom en ophævelse af adelige rettigheder i praksis havde været utænkelig lige efter 1660, maatte en knæsættelse af personligt adelskab for folk med udenlandsk adel, der traditionelt var forbundet med arvelighed, forekomme uigennemførlig. At en bestilling i rangen for en adelig udlænding bevirkede arveligt dansk adelskab, synes med stor tydelighed at fremgaa af DL 1-2-11, der vil blive fortolket nærmere nedenfor. Forinden skal en saadan antagelses rigtighed dog søges paavist ad en anden vej.

Formel naturalisation var meget hyppigt forekommet i hele det 17. aarh. indtil Danske Lovs fremkomst 1683.<sup>25</sup> Hvis ikke DL 3-2-2 m.h.t. adelsret fik virkninger for afkommet af rangspersoner, der var i besiddelse af fremmed adel, maatte man vente, at der ogsaa efter 1683 vilde forekomme mange eksempler paa formel naturalisation, da indvandring af udlændinge i resten af det 17. og det meste af det 18. aarh. fandt sted i stort omfang. Ligesom en del borgerligt fødte betjente af hensyn til deres

<sup>24</sup> Thiset mener, at der højest kunde blive tale om personligt adelskab for udenlandske *adelige* med rang, men tager samtidig stærkt afstand fra adelskab knyttet til personen, pp. 375-76. – Personlig adelsret maatte rangspersoner af fremmed adel i hvert fald under alle omstændigheder faa, naar borgerlige fik det.

<sup>25</sup> Der forekommer 32 naturalisationspatenter og 39 adelspatenter; cfr. Fabritius's adelsmatrikel, pp. 138-44, 166-67.

efterkommere efterhaanden fik skiftet deres personlige adel ud med et arveligt adelskab, kunde man forvente, at en lignende omsorg fra de fremmedadelige embedsmænds side havde givet sig udslag i jævnlige formelle naturalisationer. Saadanne forekommer dog først i stor stil fra 1776, men de er foranlediget af loven om indfødsret af 15. jan. 1776,<sup>26</sup> der havde særlig betydning m.h.t. embeder; med indfødsretsloven forelaa der imidlertid en helt ny situation, som Danske Lov og den sammenhæng, hvori den var blevet til, ikke havde kunnet forudse. De formelle naturalisationer, der forekommer i hele perioden 1683–1776, er derimod forbløffende faa, kun 6 ialt.<sup>27</sup> Heraf kommer de 2 ikke i betragtning, da det ene angik en person, der ikke havde rang,<sup>28</sup> og det andet i virkeligheden er et navne- og vaabenforandringspatent.<sup>29</sup> Indvandrede adelige, hvis adel ikke var umiddelbart kendt, kan sikkert have følt behov for en formel anerkendelse. Dette ligger uden tvivl bag naturalisationspatentet for Hans Fr. von Pultz,<sup>30</sup> der som godsejer maatte være særlig interesseret i at sikre sine efterkommere adelsret. Det samme gælder den i Sverige nyadlede Fr. Adolph Hansen von Ehrencron, hvis patent endvidere viser en vaabenforbedring.<sup>31</sup> Herman von Kløcker, hvis patent<sup>32</sup> bl.a. meddeler, at han har maattet indforskrive et »Renouvellements-patent« fra Wien, begrundet sin ansøgning<sup>33</sup> med ønsket om at være sikker paa at kunne indskrive sine døtre i et af de adelige klostre. Endelig skyldes naturalisationspatentet for Georg Henr. Joh. von Schmieden<sup>34</sup> dennes ønske om at faa sine to uadelige stedsønner omfattet af patentet; han var næppe i tvivl om sin egen adelsret.<sup>35</sup> Iøvrigt er der jo intet

<sup>26</sup> I adskillige naturalisationspatenter fra 1776 ff. staar der udtrykkeligt: »... ifølge Indføds Rettens 2 og 6 § ...«, RA, DK, A 113, Chr. VII's adelige patenter. Incitament til at søge formel naturalisation var utvivlsomt ogsaa § 8: »... ligesom Vi og herefter vil have alle Stifter og Klostre i Vore Stater forbeholdne eene og alleene for Fruer og Jomfruer af Landets Indfødte eller dem, som derved lige agtes«.

<sup>27</sup> Der forekommer 6 naturalisationspatenter og 173 adelspatenter (ekskl. greve- og friherrepotenter); cfr. Fabritius's adelsmatrikel, pp. 144–54, 168–69, hvortil skal lægges enkelte, der af Fabritius er udeladt som vaabenbreve, skønt de er adelspatenter.

<sup>28</sup> Heinr. Chr. von Pultz, 11/5 1686.

<sup>29</sup> Ludvig Køller, 13/2 1772, til Køller-Banner.

<sup>30</sup> 3/1 1693.

<sup>31</sup> 13/9 1698.

<sup>32</sup> 31/3 1760.

<sup>33</sup> RA, DK, A 123, koncepter og indlæg til Fr. Vs grevelige, friherrelige og adelige patenter.

<sup>34</sup> 3/11 1758.

<sup>35</sup> »... Mine Forfædre saavel som jeg og mine Fættere haver erholdet af Deres Kongelige Majst. de allernaadigste Civil og Militair Characterer i Rangen, som giver vores famillie een god Anseelse ...«, i hans ansøgning, RA, DK, A 123.

i vejen for, at de paagældende, skønt de var vel vidende om Danske Lovs bestemmelser, for en sikkerheds skyld har ønsket at faa deres arveadel fastslaaet. Endelig har liebhavere uden tvivl foretrukket at faa et paa-staaet gammelt adelskab anerkendt frem for at faa et patent, der var udtryk for nyadling.<sup>36</sup> Det turde være klart, at de forsvindende faa formelle naturalisationer og motiverne til dem bekræfter, at adelige indvandrere, der gik i kongens tjeneste, efter 1683 kunde gøre deres arveadel gældende uden videre,<sup>37</sup> og det betydelige antal udenlandske adelige i dansk tjeneste, som ikke har fundet formel naturalisation fornøden, maa være et vigtigt indicium for rigtigheden af den her givne fortolkning af DL 3-2-2.<sup>38</sup>

Det gældende adelsbegreb fremgaar ogsaa af Danske Lov i kapitlet om værneting, hvor det i 1-2-11 hedder: »Adelen, som ere de alleene, som for dem, deris Egteborn og Afkom til Adelig Skiold og Hielm ere berettigede, være sig indlændiske, eller udlændiske, som enten ere af Kongen naturaliserede, eller betiene nogen Bestilling i Rangen; Item lige med Adelen Privilegerede skulle i Livs og Ære-Sager søgis for Kongens højeste Ret, . . .«. Det har ikke primært været hensigten med denne paragraf at give en definition paa dansk adel; formaalet med 1-2-11 var at afgrænse den gruppe i samfundet, der havde Højesteret som værneting i sager om ære og liv i medfør af den paagældende gruppes adelige rettigheder. Naar den umiddelbart forekommer at være saa indviklet formuleret, maa man tage i betragtning, hvor mange kategorier paragraffen skal omfatte: den gamle adel, adelige indvandrere og borgerligt fødte rangspersoner. Derved øges muligheden for forekomsten af tautologiske udtryk. Samtidens klare bevidsthed om de forskellige adels-

<sup>36</sup> Hvor megen sikker adel, et naturalisationspatent var udtryk for, viser Johan Monrads af 9/6 1682: »... sin Adelig Herkomst baade paa Fæderne oc Møderne-siden for Os i sær saaledis, at Vi Allernaadigst nøyes oc der med tilfreds ere, beviist haver, udi hvilcken prøve, om end oc noget fattis skulle, have Vi slig mangel self af Voris absolute Souveraine Kongelig magt oc myndighed, ved dette Voris aabne breffs krafft Allernaadigst erstattet oc supplerit . . .«.

<sup>37</sup> Fabritius forklarer det bratte fald i antallet af naturalisationer i tiden indtil 1776 med, at enevælden havde ophævet adelens eneret til at eje dansk jordegods, p. 42; men naturalisation (formel el. automatisk) var ikke af den grund overflødiggjort, saa længe adelig status var af betydning m. h. t. *vilkaarene* for jordegodsbesiddelse, cfr. DL 5-3-19, 20 og 21.

<sup>38</sup> Alene for perioden 1681-1730 drejer det sig om ca. 220 rangspersoner (udregnet paa grundlag af rangregistrene; se senere). - De naturalisationer, der af rent praktisk-administrative grunde foretoges i Chr. IXs tid, hvor de adelige klostre ved indskrivninger var begyndt at forlange bevis for dansk adelskab, var netop begrundet med, at de paagældende slægter siden enevælden havde gjort deres adelsret gældende uden formaliteter.



grupper proveniens og navnlig den kendsgerning, at den gamle arveadel som saadan – trods formel diskriminering i politisk og social henseende – vedblivende nød stor respekt og betydelig anseelse i det almindelige omdømme, har ganske naturligt sat sig spor i den rent sproglige formulering. Naar man ikke direkte kaldte kategorien »borgerligt fødte rangspersoner« for »adel«, hvad der for en nutidig betragtning vilde synes konsekvent, hænger det sammen med, at selve ordet »adel« for datiden var belastet i den forstand, at »adel« uvægerligt opfattedes som noget, der hang sammen med det gamle fødselsaristokrati; i haandfæstningerne og anden lovgivning før enevælden var »adel« brugt som adækvat betegnelse for den gamle fødselsadel, der efter adelsvældens lange periode med de førnævnte strenge jævnyrdighedskrav, som enevælden ophævede,<sup>39</sup> repræsenteredes af en række personer, hvis samtlige aner var adelige, saa langt man kunde huske tilbage.

Noget tilsvarende kunde man ikke med et pennestrøg skabe for de borgerligt fødte embedsmænd, selv om disse nu besad adelige rettigheder. Men at det hørte til datidens forudsætninger, viser 1679-privilegierne, naar man fra de individuelle adelspatenter hentede netop den formel, der erklærede, at de paagældende skulde »æres / agtes oc ansees lige ved andre paa Fæderne og Møderne fødte oc baarne Adels Folck«; i rangforordningen fra 1699 bruges udtrykket »være og holdes for ældgamle Adel«;<sup>40</sup> og naar en række nyadledes hustruer blev adlet særskilt, var det, for at børnene kunde faa adelige aner paa baade fædrene og mødrene side.<sup>41</sup> Naar det nu forekom samtiden meningsløst at kalde de borgerligt fødte parvenyer med personlige adelsrettigheder for adel, som uvilkaarligt forbandtes med arvelighed, brugte man i stedet benævnelsen »lige med Adelen Privilegerede«. Derimod lod »adel« sig bruge med mening om dem, der var født adelige; under denne betegnelse henførtes derfor de to grupper: indenlandske og udenlandske adeligt fødte; til den sidste hørte baade de, der behøvede formel naturalisation, og de, der gennem ranggivende charger automatisk opnaaede at blive naturaliseret (jfr. DL 3-2-2).

<sup>39</sup> Fremgaar f.eks. klart af bevilling til hjemmevielse af 15/7 1672 for Ove Lange og Abigaël Christoffersdatter; deres evt. børn bliver adelige, RA, DK, C 18, norske registre 1672.

<sup>40</sup> Den graduering, der fra 1693 indtræder m.h.t. det rangbestemte adelsbegreb, behandles nedenfor.

<sup>41</sup> Fremgaar direkte af teksten i det patent, der under 7/5 1674 udstedtes for Henrik Müllers afdøde hustru Sophie Hansdatter, der post mortem fik adeligt vaaben og navneforandring til Rosenstiern.

1-2-11 har ved det semikolon, der forekommer (»... i Rangen; Item ...«), taget hensyn til de to former for adelskab. Hvad der med udtrykket »lige med Adelen Privilegerede« anføres efter semikolon dækker de personligt adelige; den gruppe, hvorpaa betegnelsen »adel« er anvendt, og som staar før semikolon, er den arvelige adel, og arveligheden betones med udtrykket om »Egtebørn og Afkom«. Der kan ikke herske tvivl om, at 1-2-11 viser, at rangspersoner af fremmed adel alene i kraft af deres charger tilhørte arveadelen, et forhold, der for datiden formodentlig har været saa indlysende, at det ikke har forekommet nødvendigt at udvikle dette tydeligere, end det fremtræder i DL 1-2-11 og 3-2-2.<sup>42</sup> Det i slutningen af det 18. aarh. udgivne »Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene« ligger begrebsmæssigt paa linie med denne opfattelse.<sup>43</sup>

Brugen af vendingen »som ere de alleene« tager sigte paa at opfylde paragraffens egentlige formaal, nemlig at afstikke grænser for, hvem det er, der har Højesteret som værneting i sager om ære og liv. Brugen af »alleene« i 1-2-11 kan derfor ikke tages til indtægt for, at borgerligt-fødte rangspersoner ikke henregnes til den adelige samfundsgruppe, hvilket jo ogsaa forekommer usandsynligt ud fra det, 1-2-11 selv nærmere bestemmer, og desuden modsiges af 1679-privilegierne.<sup>44</sup>

Omtalen af »Adelig Skiold og Hielm« i DL 1-2-11 kan godt give anledning til fortolkningsvanskeligheder m.h.t. selve adelsbegrebet, da det umiddelbart ser ud, som om paragraffen opfatter vaabenføring som et særligt kriterium paa arveadel, men ikke paa dem, der var »lige med Adelen Privilegerede«, hvorved den sidste gruppes adelige status maaske lod sig drage i tvivl. At »Adelig Skiold og Hielm« i 1-2-11 omtales

<sup>42</sup> Naar Thiset mener, at 1-2-11 kommer i modstrid med 3-2-2 (hvilket i hvert fald ikke kan have været lovgiverens hensigt), skyldes det, at han ikke har forstaaet, at 3-2-2 lader statstjeneste have naturaliserende virkning, p. 325.

<sup>43</sup> Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene, udg. af det Kongelige Danske genealogiske og heraldiske Selskab, I, 1787, p. XVI. I forhold til dette værk har Thiset i NDA reduceret antallet af danske adelige slægter med ca. 30 %, idet han med den stereotype begrundelse »Ikke dansk Adel« har udskilt (afsnit III i NDA) de indvandrede tyske adelsslægter, der nød dansk adelsret i henhold til gældende lovgivning; kun hvis de fremmedadelige slægter – motiveret af indfødsretsloven eller af praktiske hensyn i forb. m. klosterindskrivning i det 19. aarh. – tilfældigt har erhvervet formel naturalisation, medregnes de af Thiset til den danske adel. Det gamle adelsleksikon er begrebsmæssigt betydeligt nærmere ved den historiske virkelighed end NDA.

<sup>44</sup> I DL 1-2-12 læses: »Grever og Friherrer, som ere de alleene, som ere af Kongen dertil ophøjede, eller fremmede naturaliserede, skulle lige for Kongens højeste Ret indstævnis; ...«, hvor »som ere de alleene« anvendes med samme indskrænkende formaal som i 1-2-11.

med indskrænkende virkning i forhold til nogen i denne paragraf nævnt kategori, modsiges imidlertid ganske af de borgerligt fødte rangspersoners privilegier af 1679, hvor (§ 3) det netop udtrykkeligt var bestemt, at disse maatte føre vaaben af adelig type. Det var næppe Danske Lovs hensigt ligefrem at definere adelen heraldisk,<sup>45</sup> men enevælden nærrede uden tvivl ønske om at autorisere de privilegeredes vaabenføring. Det er dog højest tænkeligt, at den heraldiske islæt i 1-2-11 slet ikke skal tilskrives nogen relevant betydning for paragraffens tolkning, fordi den kan opfattes som en pleonasme for adel. – Generelt kan det vist iøvrigt slaas fast, at datidens lovstof ikke altid er i stand til at modtage modsigelsesfri fortolkninger, som en langt senere tid formulerer i ivrig søgen efter at forstaa fortidens begreber.

Datidens læser af loven har ikke fundet det mærkeligt, naar brugen af skjold og hjelm nævnes i 1-2-11, for der var som tidligere nævnt en naturlig (men ikke eksklusiv) sammenhæng mellem adel og vaabenføring; og hvordan en adelig hjelm skulde se ud i det 17. aarh., behøvedes der ikke nærmere forklaring paa.<sup>46</sup> Heraldikken kan opvise flere hjelmtyper. Af disse ansaas den aabne trallehjeml siden det 16. aarh. for specielt adelig,<sup>47</sup> »aaben adelig turnerhjeml«, som den kaldes i patenterne.<sup>48</sup> I grevernes og friherrernes privilegier foreskrives en aaben hjelm staaende en face med 11 traller for grever og 7 for friherrer.<sup>49</sup> Da disse værdigheder var nydannelser, lod det sig gøre at opstille faste regler herom fra begyndelsen. Den almindelige adel var imidlertid gammel, og i enevældens første periode havde man endnu ikke helt afklaret begreberne; men da man med betjentenes privilegier af 1679 dannede det nye adelsbegreb, benyttede man lejligheden til at foreskrive, hvordan en reglementeret adelig hjelm skulde se ud;<sup>50</sup> det blev naturligvis ogsaa en

<sup>45</sup> Det lader sig ikke gøre med Verwohlt (op. cit., p. 6), der bygger paa Thiset, i den gentagne stadfæstelse af betjentenes privilegier af 1679 i DL og rangforordningerne af 1693, 1699 og 1717 at ville se et bevis paa, at DL 1-2-11 udelukker adelig eneret til vaabenbrug, da betjentene skal medregnes i adelen; alligevel hjemler paragraffen ikke adelen eneret m. h. t. vaabenføring, men vel nok til »Adelig Skiold og Hielm«, forsaavidt dette lader sig definere.

<sup>46</sup> Thiset mener, at der havde været »al Grund for Concipisten af Loven, stærk som han netop er i Forklaringer, til her at have oplyst, ... hvad adelig Skjold og Hjelm egentlig var«, p. 325.

<sup>47</sup> Se f. eks. Maximilian Gritzner, Handbuch der heraldischen Terminologie (Siebmacher), Nürnberg 1890, pp. 152-53, F. Warnecke, Heraldisches Handbuch, Frankfurt a. M. 1893, p. 16.

<sup>48</sup> Thiset ræsonnerer saaledes: »Ja disse rent borgerlige Hjelme vedblev man at anvende, ganske vist under den falske Betegnelse af 'aaben adelig Tourneerhjeml'«, p. 322.

<sup>49</sup> Afbildede i de respektive privilegier, der blev trykt særskilt.

<sup>50</sup> Da Thiset ikke forbinder 1679-privilegierne med adelsbegrebet, kommer han til,

aaben hjelm, nemlig »en aaben med Fire Traller oplugt oc paa skack [skraa] staaende Hielm«, som desuden var forsynet med klenodie om halsen, der anses for et særligt adeligt kendetegn.<sup>51</sup> Skraastillingen markerede forskellen paa menig adel og greve- og friherrestand; dermed havde man indført en distinktion, der var inspireret af teorier i det 17. aarh.s Europa. I praksis blev brugen af denne foreskrevne hjelm dog aldrig konsekvent gennemført, navnlig ikke for den gamle adel, hvis vaabenbrug var præget af aarhundreders friere tradition;<sup>52</sup> en gennemgang af Christian Vs adelsprotokoller viser imidlertid, at her har samtlige patenters vaabner fra og med 1679 den foreskrevne firetrallede hjelm uanset patenternes art (vaabenbrev, traditionelt adelsbrev).<sup>53</sup>

Ved Christian Vs memorialer af 25. april 1693<sup>54</sup> gaves der retningslinier for udformningen af ordensriddernes vaabenskjolde, der skulde ophænges i ridderkapellet i Frederiksborg Slotskirke. I en »Specification« hertil opregnes de heraldiske rangtegn; der nævnes bl.a. de førnævnte greve- og friherrehjelme med kroner og til sidst »Adelens Hjelm med Krone«. Til hvert af de specificerede rangtegn hører en modeltegning.<sup>55</sup> Da adelens hjelm, en paa skak staaende trallehjem, her viser ialt 5 traller, kunde man maaske tro, at det har været meningen at gøre forskel, saaledes at de borgerligt fødte betjente skulde bruge 4 og den øvrige adel 5 traller, hvilket igen kunde give anledning til tvivl om de borgerligt fødte rangspersoners adelskab.<sup>56</sup> Men i virkeligheden er der tale om

at »Medens Kong Christian V altsaa fik fastslaaet en jus insignium for Grever, Friherrer og for Embedsmænd af borgerlig Stand, saa løb Forsøget paa at fastslaae noget tilsvarende for Adelens Vedkommende – forsætlig eller uforsætlig ud i Sandet«, p. 323.

<sup>51</sup> For 1679 havde kongen autoriseret aabne hjelme paa skak el. en face med fra 4 til 6 traller, cfr. vaabentegningerne i patenterne indtil 1679 i 1. bd. af Chr. Vs adelsprotokoller.

<sup>52</sup> Fremgaar f.eks. af ridderprotokollernes vaabentegninger i Ordenskapitlets arkiv, Christian VIIIs Palæ, Amalienborg, hvortil jeg ved venlig imødekommenhed fra de kgl. ordeners historiograf, dr. phil. Albert Fabritius, sekretariatschefen, major E. A. Nielsen og ekspeditionsskretær P. J. M. Thielemann har haft adgang.

<sup>53</sup> »... efter Udstedelsen af de kongelige Betjentes Privilegier blive pludselig alle de »aabne adelige Tournierhjelme« afbildede nøiagtig efter den Skabelon, ... som Kongen havde fastslaaet for Betjentene af borgerlig Stand ...«, konstaterer Thiset, p. 322.

<sup>54</sup> Ordenskapitlets arkiv, Amalienborg, protokol med afskrifter af »Statuter og Andordninger angaaende de kongelige danske Ridder-Ordener ... samlede af ... Vilh. Lindberg ... 1868«. De originale stykker gik tabt ved Christiansborgs brand 1884.

<sup>55</sup> Kendes fra det tilhørende bind med kopier (19. aarh.) af originaltegningerne, der ligeledes er gaaet tabt ved branden; ibidem.

<sup>56</sup> Saaledes identificerer Thiset den paa skak staaende med 4 traller forsynede hjelm som en særlig »borgerlig Betjenthjelm«, hvorefter den med 5 traller forsynede skulde være en særlig adelig hjelm, pp. 322, 354, 366. Samme fejltagelse hos Poul Bredo Grandjean, Dansk Heraldik, 1919, p. 168. Som borgerlig hjelm maa man snarere betragte stikhjelm.

nøjagtig den samme hjelm. For betragter man afbildningen af hjelmen i privilegierne el. patenterne, ser man umiddelbart 4 traller, og forestiller man sig denne hjelm drejet en face, vil der vise sig at være ialt 5, idet den femte tralle paa grund af skraastillingen normalt vil være skjult. Ordenssekretærens modeltegning til en adelig hjelm er derimod saa tydelig og detaljeret, at man paa den skraatstillede hjelm kan se den femte tralle perspektivisk inde mellem de to traller yderst til venstre (dexter).<sup>57</sup> Den nævnte specifikation fra 1693 opregner ikke nogen særlig hjelm for de borgerligt fødte betjente,<sup>58</sup> da de naturligvis skal bruge adelens hjelm. Det skulde herefter være indlysende, at enevælden kun har haft een officiel opfattelse af, hvad en dansk adelig hjelm var, og at denne skulde bruges af baade den arvelige og den personlige adel.

Foruden særlige hjelmtyper i bestemte positioner autoriserede enevælden ogsaa brugen af diverse rangkroner som distinktion. I den ovennævnte specifikation fra 1693 fastsattes en rangkrone for den menige adel.<sup>59</sup> Brugen af krone paa hjelmen træffes i Christian Vs adelsprotokoller allerede fra 1670'erne og bliver her næsten reglen efter 1679 uanset patenternes art; bestemmelserne i 1693 har simpelt hen legitimeret den krone paa hjelmen, der i praksis havde været brugt i en aarrække, som adelig rangkrone. Naar denne detalje drages frem, er det, fordi den ligeledes bekræfter, at rangspersoner er adelige; en gennemgang af samtlige patenters vaabentegninger i Christian Vs adelsprotokoller viser tilmed, at de vaabner, der af kongen tildeltes borgerligt fødte rangspersoner i medfør af 1679-privilegierne, relativt oftere bærer krone end vaabnerne i traditionelle adelsbreve.<sup>60</sup>

Efter dannelsen af det rangbestemte adelsbegreb blev det af betydning at vide, hvem der havde rang, og allerede fra 1681 træffer man i kancel-

<sup>57</sup> Det er med reference til denne hjelm (malet i det 19. aarh.; en farvetavle i KB, Thott, 766, fol., malet af vaabenmaleren i det 17. aarh., viser, at de fem synlige traller er en 19. aarh.s opfindelse), Thiset konkluderer, at der er tale om to slags hjelme. Thisets viden om Ordenskapitlets materiale var formidlet af den daværende ordenshistoriograf, T. Fr. Troels-Lund, Thiset, p. 321, note 1.

<sup>58</sup> Den hjelm med kun 4 synlige traller (fremkommet ved eliminering af den midterste og største tralle!), der ses paa en særskilt planche uden at være opregnet i den nævnte »Specification«, er tydeligvis resultat af et senere (19. aarh.s) ræsonnement; af protokollen med afskrifter ses der i Ordenskapitlet at have ligget udtog af de heraldisk relevante dele af greve- og friherreprivilegierne samt »Kongelige Betjentes Privilegier ... den 11te Februar 1679«, hvori der tales om 4 traller.

<sup>59</sup> Ordenskapitlets modeltegninger af de forsk. kroneformer er gengivet i Grandjean, op. cit., p. 207. De fleste af disse ses ogsaa paa et maleri paa Rosenborg, Ca 7-290, gengivet i Politikens Danmarkshistorie, bd. 8, 1964, p. 154, og som kobberstik i Lauritz de Thurah, Den danske Vitruvius, I, 1746, tab. XXVI.

<sup>60</sup> Thiset afstaar stort set fra at kommentere brugen af kroner, der svækker hans særlige opfattelse, Thiset, p. 346.

liet registre indeholdende rangspersonernes navne.<sup>61</sup> Naar visse af registrene i stedet for navnene paa grever, friherrer og hvide riddere anfører, at de »findes i sær bøger« og »findes oc i en sær bog«, henvises der dermed til protokoller, som dengang førtes samme sted, og henvisningerne kan ikke have megen mening, hvis ikke rangregistrene selv befandt sig i umiddelbar nærhed af disse; de er derfor uden tvivl anlagt i »Lenskontoret«, hvorunder lens-, adels- og ordenssager sorterede, eller i nær tilknytning hertil ganske svarende til sammenhængen mellem rang og adelskab. Disse fortegnelser ajourførtes med faa aars mellemrum, og man har saaledes en sammenhængende række af rangregistre fra Christian Vs og Frederik IVs tid bevaret. Man kunde her aflæse den nøjagtige rangfølge, idet de fleste registre anfører bestallingsdato, hvilket havde betydning for den relative placering (anciennitet). Havde en person flere charger, opførtes han efter den, der gav højest rang. Paa grundlag af fortegnelserne, der for nogles vedkommende har tydelig konceptkarakter, blev der renskrevet eksemplarer, som uden tvivl har været brugt af kongen<sup>62</sup> og andre;<sup>63</sup> et rangregister fremtraadte som en praktisk oversigt over alle højere embedsmænd i staten. Den kontinuerlige række af rangregistre ophører med Frederik IV. I Christian VI's tid udgives den første hof- og statskalender,<sup>64</sup> hvis væsentlige indhold var lister over statens embedsmænd samt den gældende rangforordning. De haandskrevne rangregistre er forløbere for den trykte kalender, der udkom aarligt fra 1734.

Der kan være grund til at slaa fast, hvad privilegierne af 1679 forstaar ved »betjente af den borgerlige stand«, da fortolkningen heraf har været genstand for fundamental misforstaaelse. Naturligvis menes der ikke med dette udtryk folk, der befinder sig i og vedbliver med at befinde sig i borgerstanden;<sup>65</sup> for i de privilegier, hvor betjentene faar tildelt samtlige

<sup>61</sup> RA, DK, A 11, rangregister, A 12 a og b, div. rangregistre og fortegnelser over rangspersoner. Her findes naturligvis ogsaa f.eks. gammeladelige embedsmænd anført.

<sup>62</sup> Et rangregister for 1706 er paategnet: »Saaledes afskrev. in Octavo og lev. Hr. Ober Secret. Wibe 1. Mart. 1706 indbunden i rødt Saphianleder«. Bibliotekar K. W. Hammer Kjølens har venligt meddelt mig, at saadanne ikke findes i Hans Majestæt Kongens haandbibliotek, men at eventuelle eksemplarer kan være gaaet tabt ved en af slotsbrandene. — De har sikkert mindet om de i rødt indbundne officersfortegnelser »kongens haandbøger«, RA, kabinetsarkivet, landetaten, søetaten.

<sup>63</sup> Fire smukt skrevne rangregistre fra Fr. IVs tid (KB, Ledreborg, 414, fol.; KB, Thott, 532, 8°; RA, Fr. IVs kabinetsarkiv (tidl. Rostgaard, 23, 8°); RA, genealogisk-heraldisk saml., generalia, 4°, 81) har uden tvivl været brugt af høje embedsmænd.

<sup>64</sup> Cfr. Niels Petersen, Hof- og Statskalenderen, Arkiv, 2. bd. nr. 1, 1968.

<sup>65</sup> Saaledes Thiset, p. 352: »... Privilegierne, da disse jo udtrykkelig betegnes som givne Betjentene 'af den borgerlige Stand', »begge vare de og vedbleve de at være Betjente af den borgerlige Stand«; p. 356: »Mon virkelig Nogen for Alvor vil hævde, at

eksisterende adelige rettigheder med forsikring om, at de skal anses for ligestillede med den adel, der har adelige fædrene og mødrene aner, betyder udtrykket selvfølgelig: de betjente, der *oprindelig* kommer fra borgerstanden, er borgerligt *fødte*. Og saa skal det understreges, at disse betjente ikke adles ved at faa vaabenbrev; vaabentildelingen er kun, som det foran er paavist, en naturlig konsekvens af embedsmandens hele adelige stilling; selve adlingen er sket med privilegiernes givelse subs. udfærdigelse af bestalling paa ranggivende charge.

Udtrykket »vaabenbrev« forekommer i paategninger paa en del af koncepterne til de i Christian Vs tid udstedte patenter (uden at der hermed er ment noget strengt klassificerende; herom senere), men brugen af »vaabenbrev« som teknisk betegnelse har uden tvivl bidraget til fejlfortolkningen af den danske enevældes adelsbegreb. I tysk heraldisk terminologi opererer man nemlig med »Wappenbrief«, som betegner et af rigsmyndighederne, comites palatini caesarei, udstedt vaabenpatent, der ikke medførte adelskab; der var her tale om udpræget borgerlige vaabner, hvilket understregedes ved, at der paa disse skulde bruges lukket stikhjelm til forskel fra den aabne adelige turnerhjelm,<sup>66</sup> en distinktion, der som paavist netop *ikke* træffes i forbindelse med det danske vaabenbrevsfænomen. Blot man er klar over sammenhængen i det danske adelsbegreb, lader »vaabenbrev« sig dog udmærket anvende i teknisk forstand,<sup>67</sup> som det ogsaa er gjort i nærværende arbejde.

Naar man i privilegier og patenter meddeler optagelse i adelig stand ved at erklære, at de paagældende skal nyde alle de privilegier, herligheder m.v., som andre af adel nyder eller i fremtiden vil komme til at nyde, og i alle henseender skal anses og holdes for rette indfødte adelsfolk, saa er det med de forudsætninger, der gjaldt for det 17. aarh., en ganske naturlig maade at udtrykke det paa, fordi man uvægerligt sammenligner med den gamle fødselsadel, noget der som saadan naturligvis ikke kunde erhverves af udenforstaaende.<sup>68</sup> I henseende til patenter, hvor disse vendinger forekommer, er flere fortolkninger derfor ikke muli-

et Diplom, der til evig Tid tillægger Vedkommende og hans Slægt de Rettigheder, der tilkomme Betjente af den borgerlige Stand, er et Adelsbrev?«. Thisets fundamentale fejltagelse præger i afgørende grad hele hans opfattelse.

<sup>66</sup> »... Wapenbriev, quibus concessa fuere arma thymbrata, non concessa tamen nobilitate«, Joh. B. Christyjn, *Jurisprudentia heroica sive de jure Belgarum circa nobilitatem et insignia*, Bruxelles 1668, p. 91. Cfr. F. Hauptmann, *Das Wappenrecht. Historische und dogmatische Darstellung*, Bonn 1896, pp. 98-104, 182-83.

<sup>67</sup> Antallet af vaabenbreve bliver derved noget mindre end, naar Thiset og Fabritius anvender betegnelsen »vaabenbrev«.

<sup>68</sup> Thiset mener at se en svaghed i formlerne, naar patenterne »befale, at Vedkommende skal ansees og holdes for (men ikke - være!) rette, indfødte Adelsfolk, ...«, p. 341.

ge; og patenternes modtagere har heller ikke næret tvivl om betydningen af deres breve, hvis de var formuleret saaledes.<sup>69</sup> For et adelsbegreb med relevans til den historiske virkelighed er besiddelsen af de eksklusive rettigheder, som kaldes adelige, kriteriet paa, hvilke slægter eller personer der hører til adelen. Ligesom det derfor for perioden 1536–1660 er realistisk til adelen at henregne alle, der rent faktisk besad adelige rettigheder, uanset at den enkelte adelsmands ret alene kunde være hjemlet af tradition og sædvane, maa man for perioden efter 1660 medregne den kreds af borgerligt fødte rangspersoner, hvis adelsret skyldes utvetydige skrevne privilegier, hvori kongen udtrykkeligt tillægger de paagældende alle adelige friheder.<sup>70</sup> Det maa endvidere ikke glemmes, at adelsrettigheder i datiden var en del af den praktiske virkelighed; og har dette i samtiden givet anledning til ambition, hvad der er uafviseligt og fra statens side var direkte tilsigtet med dannelsen af det rangbestemte adelsbegreb, saa hænger det for en meget stor del sammen med, at adelskab var ensbetydende med materielle fordele, som samfundets øvrige medlemmer ikke havde del i, selv om bevidstheden om adelig status uden tvivl ogsaa i sig selv har haft betydning.

Køb og salg spillede i meget stor udstrækning ind ved individuelle adlinger i det 17. og 18. aarh.;<sup>71</sup> naar en mængde borgerlige godsejere saaledes søgte om og opnaaede adelskab, var det ganske simpelt, fordi adelige privilegier var en fordel for dem som godsbesiddere; og da staten ved deres adling, der principielt omfattede descendensen til evig tid, maatte komme til at lide et økonomisk tab, var det kun naturligt, at man forlangte erlæggelse af en »engangsafgift«;<sup>72</sup> undladelse af en saadan havde været en aabenbar urimelighed. Skal man derfor gøre op, hvem der tilhørte den danske adel, maa man bl.a. medtage de smarte gods-

<sup>69</sup> De har selvfølgelig ikke delt den relative tvivl, som Thiset giver udtryk for: »Det er vistnok utvivlsomt, at disse ... Patenter virkelig hjemle dansk Adel, ...«, p. 344; sammenhængen viser, at »vistnok« anvendes med den betydning, ordet har i vore dage.

<sup>70</sup> I sin definition i NDA, p. VI, tager Thiset i fuldt omfang den førstnævnte gruppe i betragtning (ligeledes Fabritius, cfr. kategorien »stiltiende reception«), men ignorerer fuldstændig den anden; den »anden af Kongen udfærdiget Adels-Anerkjendelse«, som han bl.a. definerer adelen ved efter 1660, omfatter ikke rangspersonernes privilegier eller udstedte vaabenbreve; cfr. NDAs disposition, p. XV. Fabritius følger Thiset for tiden efter 1660.

<sup>71</sup> Herfor har Fabritius gjort nøje rede, pp. 49–57.

<sup>72</sup> I paategningen paa en ansøgning fra godsejeren Morten Quistgaard af 6/7 1786 læses, at det indstilles til kongen, »at han, som ikke har været i Kongelig Tieneste, og eyer 3 Herregaarde, betaler 4 à 5000 til hvad Brug befales; thi det er en Naade, som alle hans Descendenter har godt af«, RA, DK, A 129, ikke indførte patenter og bevillinger samt andre sager vedr. adelskab.



ejere, der paa denne maade sikrede sig adelige rettigheder – ligesom man selvfølgelig ogsaa maa medregne de folk, hvis loyale flid og dygtighed i enevoldskongens tjeneste i henhold til bestaaende lovgivning medførte de samme privilegier.<sup>73</sup>

Til belysning af det nye adelsbegreb vil en analyse af en række af formlerne i de forskellige arter af udstedte patenter i forbindelse med en redegørelse for rangbegrebets udvikling være formaalstjenlig. En systematisk gennemgang af patenterne i Christian Vs adelsprotokoller er lagt til grund.

Fra anlæggelsen af protokollerne og indtil 1679, en periode, hvor det traditionelle adelsbegreb eksisterer alene, anvendes formler,<sup>74</sup> hvis indledning normalt betoner, at der »Intet er, hvorved Effterkommerne Meere opmuntris til at efftertrage Dyd oc at legge Vind paa det, hvorved De kunne gjøre sig og deris Fæderne Land Nafnkundige end deris Forfædris loulige og berømmelige exemplar, . . .«,<sup>75</sup> hvorpaa brevet modtager og hans descendens ophøjes i adelstanden til evig tid;<sup>76</sup> dernæst benaades han med vaaben, der blasoneres, og patentet slutter med en række omstændelige formler, der blot fastslaar, hvad der allerede er meddelt.

Efter det sidste brev i denne periode er den fulde ordlyd i privilegierne for betjente af den borgerlige stand af 11. febr. 1679 og professorernes privilegier, der slutter sig hertil, af 18. febr. 1679 indført i adelsprotokollen. Dernæst følger det første vaabenbrev (formlen C),<sup>77</sup> der benaader vedkommende og hans efterkommere med vaaben, som blasoneres (bl.a. med »aaaben adelig turnerhjelme«), og der slutes med de førnævnte omstændelige formler for vaabnets vedkommende (» . . . ligesom andre vore Arve Rigers og Landes, rette, baarne, Tourneer- og Riddermæssige Adelsfolk deres Skiold, Hielm og Vaaben føre og bruge . . .«). Naar vaabenbrevene ikke indeholder en formel om optagelse i

<sup>73</sup> Thiset giver de førstnævnte plads i den danske adels rækker, men ikke de sidste; Fabritius ligeledes. – Konsekvensen af Thisets mangelfulde begreb viser sig især m.h.t. godsbesiddelse i Sv. Aage Hansen, *Adelsvældens grundlag*, 1964, hvor rangspersonerne med deres adelige rettigheder ikke medregnes i »enevoldsadelen«, hvorefter de udgør en særdeles karakteristisk del; derved bliver flere af tabellerne meningsløse, pp. 29–30, 34, 173, 203, 212–13, 218, 220–21, 233–34, 257, 260, 268, 270, 293–96, 313–14, 316–17.

<sup>74</sup> Et eks. er aftrykt hos Thiset, pp. 327–29.

<sup>75</sup> Paa samme maade indledes betjentes privilegier af 11/2 1679 og professorernes privilegier af 18/2 1679.

<sup>76</sup> Bl.a. med udtrykket »udi alle Maader skulle agtes, æres og holdes lige ved andre gamle, paa Fæderne og Mødrene af adelige Ahner og Slægter fødte og baarne Tourneer- og Riddermæssige Adelsmænd . . .«; cfr. betjentes privilegier af 11/2 1679.

<sup>77</sup> Et eks. er aftrykt hos Thiset, p. 333; de anførte bogstaver svarer til Thisets.

adelstanden eller dertil svarende vendinger, skyldes det som tidligere nævnt, at adlingen allerede er sket med privilegiernes givelse, og en gentagelse heraf i vaabenbrevet er derfor overflødig (i modsat fald maatte man jo underkende 1679-privilegiernes værdi); med den kgl. vaabentildeling er alle betingelser opfyldt for at indføre vedkommende individuelt i protokollen. Man forstaar umiddelbart disse breves reducerede form, naar man i protokollen finder hele ordlyden af de privilegier, der een gang for alle adlede borgerligt fødte embedsmænd; privilegierne var tillige udgivet paa tryk. Naar vaabenbrevene og de privilegier, hvoraf de var udsprunget, overhovedet træffes i adelsprotokollerne og ikke i en protokol for sig, er det en tydelig illustration af sammenhængen mellem rang og adelskab.<sup>78</sup>

Efter at den første rangforordning af 25. maj 1671 var blevet lagt til grund for betjentenes privilegier af 11. febr. 1679, var det blevet særlig attraktivt at være rangsperson. Under 18. febr. 1679 fik som allerede antydnet universitetets professorer, forsaavidt de var assessorer i konsistorium, plads i rangen,<sup>79</sup> idet de skulde »... æres, agtes og ansees lige med Vores andre Betiente, og andre af den adelige Stand ...«. <sup>80</sup> Der kan ikke være tvivl om, at privilegierne af 11. febr. havde forstærket professorernes ønsker om rang. 21. febr. 1680 fik raadmændene i København (for deres personer og hustruer) og 8. april 1682 en del præster i København plads i rangen; det var endvidere ikke ualmindeligt, at visse grupper, der allerede stod i rangen, avancerede inden for denne;<sup>81</sup> og enkeltpersoner i eller uden for rangen opnaaede i stor mængde særrang. En bevaret registrant giver indtryk af rangbrevenes overvældende mængde;<sup>82</sup> den til enhver tid gældende rangforordning blev gjort flek-

<sup>78</sup> »Man har opfattet det som Kongens Hensigt, at den arvelige Adel ikke mere skulde forøges, derfor indførte man i Adels Protocollen de kongelige Betjentes Privilegier ... menende dermed at have sat en tilstrækkelig talende Grændsepæl imellem Arveadelen og Vaabenbrevene«, Thiset, p. 366. Thiset maa mene, at man for at spare paa papiret skulde bruge resten af adelsprotokollen op (til et formaal, der efter hans mening ikke havde noget med adel at gøre).

<sup>79</sup> De havde forgæves anmodet Griffenfeld herom 1673 efter en episode, hvor de havde maattet vige for to unge sekretærer, der havde været deres elever, Erik Pontoppidan, *Kirchen-Historie des Reiches Dännemarck*, IV.1, 1752, pp. 591-92.

<sup>80</sup> Trykt i Laurids Fogtman, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve*, II, 1803, p. 152.

<sup>81</sup> F.eks. bisperne 1684, raadmændene i Kbh. 1687, visse officerer 1688, assessorer i hofretten 1688, rektor og professorer 1690.

<sup>82</sup> RA, DK, C 40, »Kopier af nogle Rang-Breve og Bestallinger paa Charger udi Rang-Forordningen, hvilke ere fundne uregistrerede eftersal. Cancelli Forvalter Westesens Død den 10. Dec. 1712«.

sibel ved saadanne rangbreve. Naar der kom en ny rangforordning, fik de generelle tilføjelser, der i mellemtiden var gjort, normalt plads heri. I den, der kom 31. dec. 1680, og som i forhold til den første var forøget med en række charger, var disse specificeret i klasser, der igen underinddeltes i numre, et system, der bibeholdtes i alle senere rangforordninger. Da den næste, som kom 11. febr. 1693, indførte en gradering af den rangbestemte adel, er det rimeligt i henseende til patenternes formler først at behandle perioden 1679-93.

I denne periode udstedtes 42<sup>83</sup> vaabenbreve efter formen C; enkelte omfattede flere personer (søskende). En gennemgang af patentmodtagernes titler viser klart, at det er privilegierne af 1679, der ligger til grund for brevenes udstedelse; næsten alle forekommende charger er nævnt i rangforordningerne af 1671 og 1680. I en halv snes tilfælde findes chargerne ikke specificeret i rangen, hvilket umiddelbart kunde skabe tvivl om sammenhængen mellem vaabenbreve og rang og dermed adelskab. Disse tilfælde finder imidlertid deres forklaring paa anden maade.

Kongens forventning om embedsmændenes ambition m.h.t. vaabenbreve blev ret hurtigt skuffet, og der kan vist ikke være tvivl om, at nogle blev presset til at ansøge om vaabenbrev; det ses af et brev fra Hugo Lente af 5. april 1679 til broderen Chr. Lente, hvor det bl.a. hedder: »... *graces à Dieu* jusques icy l'on ne m'a point demandé d'argent pour cela ... une certaine ordre du Roy pour cela, comme j'apprends, que l'on a fait aux autres, ...«<sup>84</sup> af dette brev fremgaar det iøvrigt ogsaa klart, at det nye adelsbegreb gik ud paa, »... que Sa Mté. vouloit élever au rang des nobles tous ceux, qui sont en son service et qui ont déjà rang ...«.

Utilbøjeligheden til at løse vaabenbrev har tydeligt nok medført slækelse af kravene til modtagernes status. Foruden stempelpenge (samme takst som for et traditionelt adelsbrev) løb der forskellige udgifter<sup>85</sup> paa i forbindelse med udfærdigelsen af et vaabenbrev, og for at ofre denne sum har en del villet have deres søskende omfattet af brevet; det er ofte i saadanne tilfælde, der træffes charger uden for rangen. Eventuel

<sup>83</sup> Andreas von Engberg, landsdommer, maa være faldet ud for Thiset. En fuldstændig fortegnelse over navnene i de forekommende patenter er det iøvrigt ikke hensigten at meddele her.

<sup>84</sup> Trykt hos Thiset, p. 359. De lod sig dog selv formelt naturalisere 2/12 1682.

<sup>85</sup> Cfr. reskript til Luxdorph 31/5 1671; af en bevaret takst fra Chr. VI's tid ses de samlede udgifter for et patent da at have beløbet sig til ca. 362 rdlr., KB, Ledreborg, 415, fol., »Lehnscammeret«.

udvist vilje til at erhverve vaabenbrev maatte kongen ud fra selve hensigten med institutionen stille sig imødekommende overfor. De patentmodtagere, der ikke havde en specificeret charge, har formodentlig kunnet regne med avancement til en saadan; vaabenbrevet giver i disse tilfælde en slags særrang, jfr. rangsystemets førnævnte fleksibilitet. De fleste af de paagældende charger fik som saadanne iøvrigt kort efter plads i de følgende rangforordninger.<sup>86</sup> I eet tilfælde kan det fastslås med sikkerhed, at den paagældende havde særrang inden vaabenbrevets udstedelse;<sup>87</sup> og der er intet til hinder for, at der ogsaa i de andre kan have foreligget særrang paa forhaand. Endelig er det klart, at resten af de omdisputable charger<sup>88</sup> i praksis maa have rangeret paa linie med allerede specificerede, og vaabenbrevet maa i disse tilfælde opfattes som en naadesbevisning, hvorved kongen udtrykkeligt har ligestillet disse med de øvrige embedsmænd; rangforordningen har her udgjort et vejledende grundlag. Blandt vaabenbrevsmodtagerne er to godsejere uden charge; man kunde maaske hævde, at disse to eksempler viser, at et vaabenbrev alene hjemler et vaaben,<sup>89</sup> men herimod maa man indvende, at i saa fald er brevene indført i en forkert registrant, protokollen over adelige patenter. Disse to breve, hvis vaabner bærer samme adelige attribut som alle andre,<sup>90</sup> maa derfor antages at hjemle modtagerne i hvert fald personligt adelskab,<sup>91</sup> hvilket vaabenbrevsformlen jo normalt var et udtryk for, selv om betjentenes privilegier selvfølgelig ikke i godsejernes tilfælde kan siges at ligge direkte til grund. Disse to breves udfærdigelse (1686 og 1690) falder i en periode, hvor det publikum, til hvem vaabenbrevene egentlig var et tilbud, svigtede (i 1679 udstedtes 20 vaabenbreve, derefter kun ganske faa om aaret). Iøvrigt er disse to til-

<sup>86</sup> Chargerne: ritmester (1680), oberzahlmester (1680), generalfiskal (1693), landkommissarius (1680), kaptajn (1693).

<sup>87</sup> Claus Rasch rang med landkommissarier 28/1 1680 »og nyde og være deelagtig udj samme privilegier, som voris betiente nu nyder og haver, eller herefter nyde og bekomme kunde«, RA, DK, C 40.

<sup>88</sup> Kaptajn i Braunschweig, kgl. raad og amtsforvalter i Pinneberg, kgl. kommissarius i Moskva, ritmester og digegreve i Oldenburg.

<sup>89</sup> Saaledes Thiset, p. 350, der slet ikke forbinder vaabenbreve med adelskab.

<sup>90</sup> Det ene bærer tillige adelig rangkrone. Koncepten til det andet er paategnet »Adelige Vaaben Brev« (om disse paategninger se senere).

<sup>91</sup> I det ene tilfælde, Peder Hovenbech, hvis hustru Anna Margrethe Helverskov havde faaet vaabenbrev 1688, blev det givet post mortem og omfattede afdødes 4 søstre, der som kvinder ikke kunde lade adelskabet gaa i arv; det er uden tvivl disses ambition, der er aarsag til dette brev, da afdødes eneste søn kun var ca. 15 aar gl. og paa udstedelsestidspunktet paa rejse i udlandet, DAA 1950, pp. 35-36. Der kendes ikke afkom efter den anden, Chr. Anthon von Cramer, cfr. Fabritius HT, pp. 688-89; maaske har arvelig adel ikke været nødvendig for ham.

fælde saa enestaaende, at det vilde være ganske urimeligt i en generel karakteristik af vaabenbrevsinstitutionen at lægge nogen afgørende vægt paa dem.

En halv snes af vaabenbrevene til embedsmænd omfatter tillige kvinder (søstre), der dermed ligeledes blev personligt adelige;<sup>92</sup> de var som regel gift med andre vaabenbrevsmodtagere eller traditionelt adlede borgerligt fødte; paa denne maade fik børnene adelige aner paa baade sværd- og spindesiden.

Det personlige adelskab var statsfinansielt ikke saa betænkeligt som det arvelige i henseende til hovedgaardsfrihed o.lign.; derfor kan kongen i godsejernes tilfælde have været interesseret i at give saa lidt som muligt; for kvindernes vedkommende kunde selv et traditionelt adelskab ikke være betænkeligt, da kvinder ikke kan lade adelskab gaa i arv.<sup>93</sup>

Udstedelsen af vaabenbreve ebbede efterhaanden ud; det sidste patent med formen C er fra 1690.<sup>94</sup> Naar stempeloven af 28. maj 1680 nedsatte stempelafgiften for patenter til 100 rdlr., kunde man tro, at det paa grund af uindfriele forventninger var sket for at stimulere afsætningen.<sup>95</sup> Bevarede originalpatenter fra aaret 1679, hvor den da gældende stempellov af 8. nov. 1660 krævede 200 rdlr. i stempelpenge, viser imidlertid, at man allerede før 1680 stemplede alle arter af patenter med kun 100 rdlr.<sup>96</sup>

Der er næppe grund til at tro, at motivet til vaabenbrevstilbudet i 1679-privilegierne skulde være et kamoufleret skattepaalæg paa embedsstanden.<sup>97</sup> Man maa faktisk formode, at det har været enevældens ønske, at borgerligt fødte rangspersoner som adelsmænd efter den nye tids begreb ikke heraldisk skulde staa tilbage for den øvrige adel; i et af sine

<sup>92</sup> Anne Margarete Iserbergs (g. m. Albrecht Gyldensparre, adlet 1/5 1674) separate vaabenbrev af 20/5 1674 (antedateret, reelt fra beg. af 1681) er i en af Thiset nævnt fortegnelse fra 1680erne klassificeret under »Adelsbreve«, Thiset, p. 365.

<sup>93</sup> Cfr. Th. Hauch-Fausbøll, En meningsforstyrrende Passus i Nyadelens Patenter, PhT 9. rk. I, 1929, p. 149f.

<sup>94</sup> Til den førnævnte Peder Hovenbech. Ca. 15 % af samtlige borgerligt fødte rangspersoner indtil 1690 tilhørte »vaabenbrevsslægterne«.

<sup>95</sup> Saaledes Thiset, p. 358, og Fabritius HT, p. 662.

<sup>96</sup> Vaabenbrevene for Mathias Moth, Vilhelm Mule og Thomas Kingo, legitimationsbrevet for Steen Andersen Bille, RA, pergamentsaml., privatarkiver, adelsdipl. Poul von Klingenberg og Henrik Müllers adelspatenter fra 1669 og 1674 er ligeledes stemplet med 100 rdlr., ibidem.

<sup>97</sup> Saaledes Thiset, p. 358, og Fabritius HT, p. 662. Indholdet af en lille fortegnelse over udgaaede breve fra Lenskontoret 1679-84, optaget i begyndelsen af det 18. aarh., KB, Uldall, 442, 4°, kunde tyde paa, at man har rekvireret 24 pergamentbreve (lidt over halvdelen af samtlige udstedte patenter i disse aar) hos stempelpapirsforvalteren uden betaling.

testamenter anser Christian V det for tjenligt, at hans efterfølgere »... dennem, som icke saa liige kunde være fød aff Adel, oc dog kunde være dyctig til at giøre god tieniste, og om hvis troe og allerunderdanigste Devotion imod det Kongelige Arfvehues, mand nocksom kunde være forsickret, med Adelige Privilegier og Frieheder og med skiold og helm benaader, saasom Wj oc een deel af dennem med deslige Privilegier benaadet hafver, ...«. <sup>98</sup> Selvfølgelig profiterede statskassen af vaabenbrevsmødtagerens udviste ambition. En generel fritagelse for stempelafgift havde paa den anden side næppe bidraget til at højne vaabenbrevsinstitutionens anseelse. Taksten for alle slags breve ang. adelskab havde altid været den samme; og naar der for »Adelige Vaaben, Naturalisations og Legitimations Breve« (særskilte kategorier »adelsbrev« eller »vaabenbrev« kender stempeloven af 1680 ikke) skal betales det samme i stempelpenge, 100 rdlr., viser det i sig selv, at et vaabenbrev var tegn paa adelig status.

Det er ikke holdbart at karakterisere vaabenbrevene som erstatningsvarer i forhold til de traditionelle adelspatenter, <sup>99</sup> da der ikke eksisterer noget virkeligt sammenligningsgrundlag; et normalt vaabenbrev udstedt til en embedsmand hjemlede ham ikke en eneste rettighed, som han ikke allerede i forvejen besad, men derimod hjemler et adelsbrev arvelig adel, hvilket modtageren ikke besidder forinden. Derfor var det ikke saa mærkeligt, at vaabenbrevsudstedelsen efterhaanden ophørte, for hvis endelig en embedsmand var villig til at ofre stempelpenge, sportler m.m., maatte hans interesse naturligt gaa i retning af det, han ikke var i besiddelse af: arvelig adel.

Naar antallet af vaabenbrevsudstedelser sank, kunde man maaske tro, at publikum i al almindelighed var utilbøjeligt til at ofre penge paa andet end arveligt adelskab, men det var dog langt fra tilfældet. Folk udviste nemlig stor interesse for at erhverve sig rang, hvad den førnævnte registrant over rangbreve vidner om; hvis de i forvejen havde plads i rangen, ønskede de at faa en rang, der var højere end den, deres charge gav dem. For personer, der ikke ejede jordegods, har (personlig) rang vist i mange tilfælde haft prioritet frem for (arveligt) adelskab. Hvor meget folk faktisk efterhaanden har været rede til at ofre, viser det

<sup>98</sup> J. J. A. Worsaae (udg.), Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven, 1860, p. 16, testamentet af 15/4 1683, § VII.

<sup>99</sup> Saaledes Fabritius, p. 49. Fabritius har iøvrigt paa forhaand uden nærmere begrundelse udelukket vaabenbrevs- og rangadelslægter af sit materiale, p. 15; »Danmarks Riges Adel« kommer derved for enevældens vedkommende kun til at omhandle *en del* af den *arvelige* adel.

reskript af 31. maj 1690,<sup>100</sup> hvori kongen havde fastsat takster for dem, »som efter allerunderdanigste Begiering af Os med nogen Rang herefter allernaadigst benaades«; herefter skulde der betales fra 100 rdlr. for rang med sekretærer, laveste rangklasse, og stigende helt op til 3000 rdlr. for (titulær) etatsraads rang efter en skala gradueret ved 14 trin. Det er næppe tilfældigt, at taksten for den laveste rang, 100 rdlr., ækivalerer med stempelafgiften for et adels- el. vaabenbrev. Pengene, der paa denne maade kom ind, var tidligere gaaet til Vestindisk Compagnie; nu skulde de komme byggeriet af Vor Frelser Kirke til gode og, naar den var færdig, landmilitiens kvæsthus,<sup>101</sup> og kongen lader Mathias Moth, der da havde med disse sager at gøre, vide, at han ikke maa forelægge ham ansøgninger om særrang, førend de penge, »den allerunderdanigst begierte Rang . . . befindes at være sat for, rigtigheden betalt ere«. Her er der snarere end ved vaabenbrevsudstedelsen tale om et kamoufleret skattepaalæg.

Naar man i koncepterne til nogle af de første vaabenbreve<sup>102</sup> bemærker, at ordene »Edle og Velbyrdige« omhyggeligt er udstreget og derved ikke kommet med i den endeligt udfærdigede original, kunde man umiddelbart fristes til at udlede deraf, at der ikke er nogen sammenhæng mellem adelskab og vaabenbreve.<sup>103</sup> En saadan konklusion lader sig imidlertid under ingen omstændigheder drage, eftersom udstregningen klart skyldes, at kgl. reskript af 24. jan. 1672<sup>104</sup> bestemte, at denne titulatur skulde bruges til folk, der var født adelige, og det var vaabenbrevsmottagerne jo netop ikke. Koncipisten, der var helt klar over, at de paagældende var adelige, har umiddelbart ment det rimeligt at anvende den traditionelle adelsstitulatur, men hans overordnede, der kendte de gyldige forskrifter, eller han selv ved nærmere eftertanke, har ved gennemlæsningen streget ordene ud igen. Der blev med mellemrum fastsat bestemte titulaturer, som regel i forbindelse med nye rangforordninger, saaledes 31. dec. 1680<sup>105</sup> og 25. april 1693.<sup>106</sup> Undersøger

<sup>100</sup> Trykt i Rothe, Reskripter, pp. 839-41.

<sup>101</sup> Chr. V skrev 26/5 1690: »Blev og en vis taxt sat for dem, som vilde have rang og scharjer, og hvor de penge skal ampleres«, C. Molbech, Kong Christian den Femtes egenhændige Dagbøger, Nyt historisk Tidsskrift, 1, 1847, p. 516. I Vor Frelser Kirkes regnskaber 1689-1706, RA, Erslev gruppe 7, figurerer indtægter stammende fra rangbreve, heraf enkelte à 3000 rdlr.

<sup>102</sup> RA, DK, A 120, koncepter og indlæg til Chr. Vs adelige patenter.

<sup>103</sup> Saaledes Thiset, p. 353, note 1.

<sup>104</sup> »Om Titulaturen i Kancelliet«, trykt i Rothe, Reskripter, p. 138f.

<sup>105</sup> Trykt ibidem, p. 327f.

<sup>106</sup> Trykt i C. P. Rothe, Udtog og Samling af hidindtil utrykte Kongelige Rescripter . . ., 1754, p. 713f.

man disse nærmere, ses det, at »baarne« eller »ædle« og sammensætninger dermed konsekvent indgaar i den korrekte titulatur for rangspersoner, hvorimod der foreskrives andre udtryk for folk uden for rangen.<sup>107</sup>

I perioden indtil 1693 træffes dernæst 5 patenter med en latinsk formel (D), der nærmest er en oversættelse af C; men formelen slutter med, at patentmodtageren og hans afkom til evig tid skal nyde de samme privilegier m.m., som andre adelige i rigerne nu nyder eller vil nyde i fremtiden. Denne tydelige formel hjemler naturligvis arvelig adel.<sup>108</sup>

Herudover findes 3 patenter, der med en dansk formel (E) bl.a. meddelcr, »At icke alleene hand oc hans rette Egte Lifsarvinger, medens end oc alle deris posteritet af Mand oc Qvinde Kion til ævig tid maa oc skal nyde oc være deelachtig udi alle de Privilegier, friheder oc Benaadinger, som Vi d. 11 Februarii Ao. 1679, Voris Betiente af dend Borgerlige Stand, allernaadigst haver giort«. Alle tre patenters vaabner bærer adelig rangkrone paa den aabne adelige turnerhjem. De tre patentmodtagere<sup>109</sup> beklædte allesammen charger, der var specificeret i rangen. Som rangspersoner var de personligt adelige og som saadanne berettigede til et almindeligt vaabenbrev (C), men, som formelen viser, benaades de nu yderligere med arvelig adel, der ikke udtrykkes med nogen traditionel formel, men derimod i et for samtiden helt aktuelt sprog, idet man anfører de privilegier, der hjemlede adelige friheder, og samtidig fastslaar, at disse skal nydes af patentmodtagernes descendenter til evig tid; paa denne maade fremkom der et brev paa arvelig adel. Kernen i privilegierne af 1679 træder gennem disse breve saa tydeligt frem, som man overhovedet kan ønske det. En anden fortolkning af det i privilegierne forekommende udtryk »Betiente af dend Borgerlige Stand« end den, der blev givet her i det foregaaende, medfører næsten automatisk, at breve med formel E maa opfattes som diplomer, der til evig tid hensætter vedkommende slægt i borgerstanden;<sup>110</sup> den logiske følge af en saadan tolkning er, at alle andre personer

<sup>107</sup> Saaledes tituleres præsident, borgmestre og raadsmænd i Kbh. »Velædle og Velvise«, i købstæderne borgmester og raadsmænd derimod »Ærlig og Velvise«; de første stod i rangen, de sidste ikke.

<sup>108</sup> Thiset nærer tvivl om deres karakter af adelsbreve ud fra rettelser i en af koncepterne, pp. 344, 358; meningen forandres imidlertid ikke af disse. Fabritius følger Thiset og regner patenterne for vaabenbreve i HT, p. 688.

<sup>109</sup> Conrad Bierman von Ehrenschild, geheime-, etats-, justits- og kancelliraad, geheimeetatssekretær, patent 29/10 1681; Thomas Balthasar von Jessen, kancelliraad, kammersekretær, patent 29/10 1681; Hans Boefke, assessor i kammerkollegiet, patent 13/5 1682.

<sup>110</sup> Ud fra en saadan fortolkning regner Thiset ikke brevene med formel E for »vir-



end de af denne brevformel E omfattede (der i saa fald havde været bedre stedt med et brev efter formlen C) maatte have større chancer for en senere standsophøjelse. Naturligvis skal formelen ikke forstås saadan. Alene indførslen af disse breve i registranten over adelige patenter gør en saadan fortolkning fuldstændig meningsløs; ligesom man har vanskeligt ved at forestille sig, at de paagældende skulde have ansøgt om pergamentbreve, der fastslog, at de tilhørte »den arvelige borgerstand«. De tre patenter med formelen E er adelsbreve, der hjemler arvelig adel i et sprog, der var helt moderne anno 1681 i enevældens Danmark.

Disse breve illustrerer samtidig tydeligt 1679-privilegiernes begrænsede rækkevidde, idet »Lifsarvinger« i datiden ses at have haft en indskrænkende betydning<sup>111</sup> svarende til den personlige adel, der kun strakte sig til børn i første led; hvorimod »descendenter«, »evig tid« o.lign. klart indicerer arvelig adel.

Resten af de indtil 1693 udstedte patenter (ialt 10) kan klassificeres under traditionel adling, legitimation, konfirmation eller naturalisation.

Af den foregaaende gennemgang af perioden 1679–93 ses det, at vaabenbrevene (C) talmæssigt indtager den altoverskyggende plads i Christian Vs adelsprotokoller. Der bestaar ingen modsætning mellem det personlige adelskab og det vaaben, der med adelige attributter hjemledes i vaabenbrevet, og som iflg. dettes tekst gik i arv til descendenterne i de fjerneste led; det af den enevældige konge tildelte vaaben, der nedarvedes i slægten, skulde nemlig bestandig mane efterkommerne »til at eftertrægte Dyden, oc legge vind paa det hvor ved de kunde gjøre sig oc deris Fæderne-Land Nafnkundige«, da »Forfædres Ære opmuntrer Ungdommen at træde i deres Fodspor«.<sup>112</sup> Kongens intentioner med indførelsen af det nye adelsbegreb gik ud paa at skabe en loyal embedsmandsstand, hvis efterkommere paa grund af den kun personlige adel vilde være nødt til successivt at fornye adelskabet ved statstjeneste. I sit testamente af 15. april 1683 paalægger Christian V i § VII<sup>113</sup> sine kelige Adelsbreve«, pp. 352, 356. Fabritius henregner dem ogsaa urigtigt til vaabenbrevene.

<sup>111</sup> Cfr. Hauch-Fausbøll, op. cit., p. 150.

<sup>112</sup> Indledningerne i betjentenes privilegier af 11/2 og professorernes privilegier af 18/2 1679.

<sup>113</sup> Worsaae (udg.), op. cit., pp. 16–17. Dateringen 15/4 1683, der ogsaa er DLs og tillige Chr. Vs fødselsdag, tjener til at gøre testamentet mere monumentalt; kongen har »tid Effter anden effter secdt« (Chr. Vs disposition af 5/4 1698, ibidem, p. 50) testamentet, og den overleverede tekst kan derfor godt være yngre, men med bibeholdelse af dateringen 15/4 1683.

efterfølgere, at de »... holder ofver den Anordning, som Wj hafver gjort om Rangen, at den forblifver udi bistandig brug«. Det rangbestemte adelsbegreb afslører saaledes noget meget væsentligt om de politiske midler, enevælden tog i brug. Vaabenbrevsudstedelsen maa anses for et led i enevældens bestræbelser paa at skabe en ny adel, der ikke i ydre henseende stod tilbage for den gamle; uden at man iøvrigt af den grund kan slutte, at kongen nærede mistillid til den gamle adel som saadan.

Christian Vs holdning i saa henseende er ofte blevet fremstillet som uartikuleret adelsfjendtlig. Naar kongen i sit dagregister 18. marts 1692<sup>114</sup> noterer, at der i konseillet »... bleff discureret, att man billig burde haffue altid i consideration, att ingen aff den Danske noblesse bekom direction offuer camer, cantzeli eller militer sager«, skyldes det højst sandsynligt en vis suggestion, idet »... gref Revenklau og Ples sagde, at det war i mod la forme dūne guvernement suveraine att anbetro dennem directionen aff afferene, som for suvereniteten haffde haff part udj regementet . . .«; man kan ikke udelukke, at det har været i netop disse personers interesse at holde eventuelle danske gammeladelige konkurrenter borte fra embeder og anden indflydelse. Og selv om kongen i sit førnævnte testamente i § VII skriver, at den »liighed iblant Noblessen«, der før introduktionen af greve- og friherrestanden herskede, og den indskrænkning i kongernes handlefrihed, der tidligere havde forhindret dem i at adle, hvem de vilde, »alleene sicter til een Aristocratiske Regierings befestning«, stiller han sig i § VIII<sup>115</sup> paa ingen maade stejlt over for den loyalt indstillede del af den gamle adel; efter at have fremhævet det gavnlige i »icke at binde bestillinger og Charger til Adelige naissance«, men »at aabne een hver af Woris kiere og troe undersaatte, effter deris meriter oc capacitet, dørren, end oc til de Høyeste charger . . . dennem derwed dis meere at opmuntere til dyd og skickelighed«, siger kongen til sidst: »... dog er hermed icke meendt, at der jow og bør at giøris reflexion paa de Subjecta, hvor, tillige med een oprigtig iffver for det Kongelige Arfvehuses beste, Naissance og meriter concurrerer«. Af politiske grunde var en principiel vagtsomhed hos de første enevoldskonger over for de gammeladelige en naturlig holdning. Kunde man imidlertid drage saa mange af dem som muligt ind i systemet, vilde det styrke suveræniteten.<sup>116</sup>

<sup>114</sup> Wegener (udg.), Aarsberetninger, VI, 1881, Kong Christian Vs egenhændige Dagregistre for Aarene 1692, 1693 og 1694, p. 272.

<sup>115</sup> Worsaae (udg.), op. cit., pp. 17-18.

<sup>116</sup> En hel del af greve- og friherreprivilegiernes indhold, der ikke behandles her, viser et saadant motiv.

Ambitionen hos de borgerligt fødte embedsmænd, der som socialt opstigende gruppe søgte at etablere sig, gjaldt mere kontante fordele end dem, den personlige adel gav, og gik som tidligere antydte i retning af arveligt adelskab. Det lykkedes som nævnt ogsaa enkelte at opnaa dette; flere var eller blev godsejere og maatte derfor være interesserede i at sikre varig besiddelse af adelige rettigheder i slægten. Maaske har denne kendsgerning spillet en rolle for rangvæsnets videre udvikling.

11. febr. 1693 udstedtes en ny rangforordning,<sup>117</sup> der – foruden at lade flere charger avancere og yderligere nye komme til – indeholdt flg. bestemmelse: »De Personer, som betiene eller have betient nogen af de udi de tre første Classer specificerede Charger, hvad Herkomst de og kand være af, hvad heller de ere Vores fødte Undersaatter eller Fremmede, skulle for sig, deres Qvinder, Ægte-Børn og Afkom til ævig Tiid nyde, den ene som den anden, lige Privilegier, Ære, Værdigheder og Prærogativer, enten de af Kongerne med Skiold og Vaaben ere benaadede eller ey. De udi de fire sidste Classer specificerede, nyder de Privilegier, som Vi den 11 Februari Aar 1679 Vores Betiente Allernaadigst givet haver,<sup>118</sup> saavel som hvis i Vores Lovs første Bogs 2 Capitul 11 Articul meldes«. Med den sidste sætning knyttedes der positivt forbindelse til DL 1-2-11, det eneste sted i Danske Lov, hvor en definition paa adel efter tidens begreb er forsøgt. Egentlig er denne henvisning en tautologi, da adelige rettigheder (som 1679-privilegierne hjemlede) i forvejen inkluderede Højesteret som værneting.

Med forordningen af 11. febr. 1693 blev den rangbestemte adel graderet, saa betjente med rang i de tre øverste klasser for fremtiden uden videre var i besiddelse af arvelig adel, mens reglerne om personlig adel var gældende for resten af rangklasserne. I rangforordningerne af 11. febr. 1699 og 11. febr. 1717<sup>119</sup> gentages disse bestemmelser, der dog begge gange gøres lidt tydeligere ved at tilføje: »(til ævig Tiid) være og holdes for ældgamle Adel, og (den ene som den anden . . .)«, men meningen er den samme allerede fra 1693, da hensigten med at udstede rangforordningen af 1699 ikke kun er at gøre nævnte tilføjelse, men derimod at placere adskillige charger lavere end i 1693. I 1717 avancerer alle militære charger, formodentlig som følge af Store nordiske Krig; en rangforordning kan betragtes som et ret følsomt barometer.

Udtrykket »enten de af Kongerne med Skiold og Vaaben ere be-

<sup>117</sup> Trykt særskilt.

<sup>118</sup> Heraf fremgaar det tydeligt, at 1679-privilegiernes udtryk »for dennem, deris Hustruer oc egne Børn« kun hjemler adelskab til og med børn i første led; det samme kunde udledes af formel E.

<sup>119</sup> Trykt særskilt.

naadede eller ey« maa bl.a. fortolkes saaledes, at tilbudet om kgl. vaabentildeling som følge af adelig status stadig gælder (for begge kategorier af rangadel); men det er tydeligt, at kongen ikke vil stille den som nogen betingelse – saa lidt som tidligere – for nydelsen af de adelige friheder. Strengt taget kunde den paagældende vending tillige tænkes at skulle bestyrke fødselsadelen (der ikke havde officielle vaabenpatenter og nok heller ikke drømte om at erhverve den slags) i dens adelige rettigheder i den udstrækning, dens medlemmer havde høj rang, som et muligt forsøg paa at gøre disses adelige status afhængig af stats-tjeneste. Og den ovennævnte lille tilføjelse fra 1699 kunde i saa fald tænkes at skulle tage logisk hensyn til baade de gammeladelige (»være«) og de borgerligt fødte (»holdes for«). En saadan tolkning forekommer dog noget subtil. Af hele sammenhængen fremgaar det tydeligt, at den vigtigste hensigt med bestemmelsen er at hjemle arvelig adel for de højeste rangspersoner af borgerlig herkomst (selv om anvendelsen af »være« derved frembyder en lille logisk brist).

Christian V skriver i sit egenhændige dagregister for aaret 1693 under marts maaned: »Den 21 fant vie for got at lade publicere vorisz ny forordning om rangen,<sup>120</sup> . . . . . Denne rang haffuer vie mesten del sielff projectteret, effter vorisz suverene regeringsz nerverende tilstand, dog og ladet conferere deroffuer med vorisz geheime ministris, føren det bleff vnderckreven«. <sup>121</sup> Bestemmelserne om en graduering af rangbestemt adelskab var altsaa ikke resultatet af en pludselig indskydelse, og nogen tillidskrise i forhold til det enevældige system har næppe foreligget som motiv. Christian V har paa dette tidspunkt særligt villet hædre dem, der nu i mange aar havde været enevældens trofaste embedsmænd og derfor efterhaanden var avanceret til charger i en af de tre øverste rangklasser; men kongen har uden tvivl herunder været paavirket af de borgerligt fødtes egne ønsker.

Disse regler om rangadel gjaldt fra 1693 og ubestridt i hvert fald til Frederik IVs død, og det er derfor naturligt under den fortsatte gennemgang af de relevante patentformler at behandle perioden 1693–1730 under eet; hertil har resten af brevene i Christian Vs adelsprotokoller og samtlige i Frederik IVs<sup>122</sup> været lagt til grund for systematisk undersøgelse.<sup>123</sup>

<sup>120</sup> Der maa altsaa formodentlig have været tale om en bevidst antedatering til den historiske dato 11/2.

<sup>121</sup> Wegener (udg.), Aarsberetninger, VII, 1883, p. 12.

<sup>122</sup> RA, DK, A 104, Fr. IVs adelige patenter.

<sup>123</sup> Da Thisets afhandling slutter ved Chr. Vs død, behandles først de formuler, der af

6 breve med en dansk formel F, der alle hører til i Christian Vs tid, benaader modtageren og hans descendenter med »alle de privilegier, som Vi Voris betiente allernaadigst haver meddeelt eller herefter meddeendis Vorder«, og han maa og skal »samme ligesom andre Voris betiente til ævig tid nyde og have, saa at hand, hans ægte børn og rette lifsarvinger og descendenter . . . for rette indfødde danske Adelsfolk . . . skal agtis og holdis . . .«. Der hjemles altsaa hermed arveadel<sup>124</sup> i et sprog, der bærer aktuelt præg af rangforordningen fra 1693. Formlen har i udtrykksmaade stor lighed med formel E. Modtagerne var paa nær een embedsmænd.

5 breve med en latinsk formel G, alle i Christian Vs tid, benaader modtageren og hans descendenter til evig tid med »omnibus privilegiis ac immunitatibus . . . quibus horum nostrorum Regnorum Principatumque nobiles officiales gaudent . . .«. Denne formel, der hjemler arveadel, alluderer med udtrykket »nobiles officiales« (embedsadelige) tydeligt til rangforordningen af 1693, idet man næppe vilde anvende »nobiles« om dem, der kun nød personlige adelsrettigheder. Ved at føje »officiales« adjektivisk til »nobiles« har man udtrykt sig moderne i den ellers ganske traditionelle formel, som den ser ud, naar den er oversat til latin.<sup>125</sup> Det aktuelle præg i disse patenter viser saaledes lighed med formlerne E og F. Modtagerne var alle embedsmænd.

En latinsk formel H, der svarer helt til G, blot er »officiales« (for-sætligt eller paa grund af skødesløshed) udeladt, er brugt i 4 tilfælde. Alle modtagerne var embedsmænd.

Naar der hertil lægges 1 legitimations-, 1 naturalisations- og 2 navnepatenter,<sup>126</sup> er resten af brevene i Christian Vs adelsprotokoller omtalt; de efterfølgende er alle indført i Frederik IVs.

Den største gruppe patenter i Frederik IVs tid er 28<sup>127</sup> med en dansk formel (I), der i neutrale vendinger benaader vedkommende og hans

ham benævnes F, G og H. Af praktiske grunde bruges derefter betegnelser i fortsættelse af Thisets bogstavrække.

<sup>124</sup> Thiset regner ikke patenterne for fuldgyldige adelsbreve, p. 344, men medtager dem dog i NDA under adelen. Fabritius er inkonsekvent, naar han i sin adelsmatrikel godtager denne formel, der afgørende præges af »betjentene«, men ikke f.eks. formel D, der slet ikke nævner dem.

<sup>125</sup> Thiset mener, at man har tilføjet »nobiles« foran »officiales« for at komme »endnu et Skridt videre i Retning af virkelige Adelsbreve«, p. 339; han regner ikke patenterne for fuldgyldige adelsbreve, p. 344, men medtager dem dog i NDA under adelen.

<sup>126</sup> Hvorved en Gedde og en Brockenhuus, der i forvejen var adelige, kom til at hedde von Lövenhielm.

<sup>127</sup> 1 blev kasseret, men udstedt paany af Chr. VI 1735.

efterkommere til evig tid med arvelig adel («... alle de privilegier, som Vj andre Voris Ædelinge allernaadigst haver meddeelt, ... og samme ligesom andre Voris Ædelinge til evig tid nyde og have saaledis at hand, hans ægte Børn og rette lifsarvinger og descendenter herefter for rette indfødte danske Adelsfolk af alle og enhver skal agtis og holdis ...»). Formlen kunde anvendes uanset patentmodtagernes profession; nøjagtigt halvdelen af dem var embedsmænd, resten godsejere. Formel I blev i 1 tilfælde oversat til latin og givet til en embedsmand.

En latinsk formel (K), der ligeledes hjemlede arveadel, har i sin indledning tydelig lighed med den førnævnte formel E, idet den arvelige adel skal omfatte »non solum ipse liberique ipsius legitimi, verum etiam descendentes...«; forudsætningen er her (som ved E) ganske klart den personlige adel, der kun omfattede ægte børn i første led; paa nær een af alle 11 modtagere da ogsaa embedsmænd.

Den tidligere nævnte latinske formel D, der hjemler arveadel, findes i 2 tilfælde; begge modtagerne opholdt sig i udlandet.

Resten af Frederik IVs patenter (ialt 7) er traditionelt formede adelsbreve eller naturalisations-, legitimations- og navnepatenter – samt et vaabenbrev, der vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Naar der paa vaabnerne i slutningen af Frederik IVs adelsprotokol ogsaa forekommer hjelme en face og med tre eller fem synlige traller, skyldes det ganske tydeligt en mindre kyndig vaabenmaler.

For at man kan være sikker paa, at bestemmelserne i rangforordningerne virkelig uden videre fra 1693 hjemler arvelig adel for rangspersoner i de tre første klasser, er en kontrol af samtlige patentmodtageres charger og disses relative placering i rangen i perioden 1693–1730 nødvendig, idet søgelyset i særlig grad bør rettes mod eventuelle tilfælde, hvor modtagerne i forvejen maatte befinde sig i en af de tre øverste rangklasser.

Da kun patenter, hvis modtagere betjente charger i rangen, spiller en rolle i denne problemstilling, er godsejere, udlændinge og andre udelukket af materialet. De tilbageblevne er derefter placeret i rangen efter den paa patentets udstedelsestidspunkt gældende rangforordning og i overensstemmelse med det aktuelle rangregister. Resultatet af denne fordeling er, at 46 patentmodtagere med kun 5 undtagelser befandt sig i fjerde rangklasse eller lavere, d.v.s., de var i kraft af deres charger allerede personligt adelige, men nu yderligere blevet benaadet med arvelig adel. Det er altsaa paafaldende, at næsten ingen fra de højeste rangklasser har søgt om formel individuel adling; og de fem undtagelser finder deres naturlige forklaring.

Chr. Rantzau, der som generalmajor befandt sig i 2. klasse nr. 16, fik 3. maj 1728 navnepatent med navnet Rantzau-Friis og dertil hørende ændret vaaben paa grund af sukcession i et stamhus; stamhusenes erektionsbreve krævede ofte, at besidderne førte erektors navn og vaaben.<sup>128</sup> Patentet af 15. april 1712 for Hans Blixencrone, der som virkelig etatsraad befandt sig i 3. klasse nr. 2, har hovedsagelig skullet give ham navneforandring fra Blix til Blixencrone og kan saaledes anses for baade et navnepatent og et vaabenbrev; dog er formel I anvendt.<sup>129</sup> Udstedelsen af patenterne af 25. sept. 1702 og 22. febr. 1721 for hhv. Poul Heins, virkelig etatsraad (3. kl. nr. 2), og Bendix Meyer, generalmajor (2. kl. nr. 16), skal ses i forbindelse med disses diplomatiske status paa det paagældende tidspunkt,<sup>130</sup> hvilket tydeligt fremgaar af patenternes tekst;<sup>131</sup> de to mænd, der personligt selvfølgelig ikke har været i tvivl om den arveadel, deres høje placering i rangen hjemlede dem, er blevet forsynet med et formeligt latinsk adelsbrev, der kunde være praktisk for dem i udlandet.

Den sidste undtagelse er det latinske patent af 1. maj 1720 for Wilhelm Helt, virkelig etatsraad (3. kl. nr. 6), som er et vaabenbrev,<sup>132</sup> altsaa en vaabentildeling til en mand, der i forvejen har adelig status (her arveadel iflg. den seneste rangforordning), hvilket med al ønskelig tydelighed fremgaar af brevets indledning, hvor det hedder, at eftersom etats- og justitsraad Wilh. Helt i sine af kongen overdragne embeder iflg. privilegierne allerede har erhvervet ægte arvelig adel for sig og sine efterkommere ved sin dyd, hvoraf den sande adel har sin oprindelse, har kongen naadigt forbedret hans slægtsvaaben («... quandoquidem

<sup>128</sup> Det samme var iøvrigt aarsagen til navnepatentet for Chr. Adelaer (som kammerjunker i 6. kl. nr. 8), der 1727 fik navnet Lenthe af Adelaer. Da begge i forvejen var adelige, kunde man forsaavidt kalde disse patenter for vaabenbreve.

<sup>129</sup> Medvirkende til patentets udstedelse har utvivlsomt været modtagerens præntation paa at tilhøre den gamle norske adelsslægt Blix senere Blixencrone (i patentet staar, at han og hans efterkommere skal anses »for rette indfødte Norske Adels Folk«). — Der findes iøvrigt andre etatsraader i det foreliggende materiale, men de var kun titulære (vil normalt fremgaa af det paagældende rangregister) og derfor i 4. rangklasse nr. 5.

<sup>130</sup> Cfr. Emil Marquard, *Danske Gesandter og Gesandtskabspersonale indtil 1914*, 1952, pp. 122–23, 317. Til sammenligning kan nævnes, at Willum Worm i sit dagregister for nov. 1674 skrev: »Bleef Henning Mejer af Hans Kongl. Majest. nobiliterit och skicket som Envoye Extraordinaire til Frankrige«.

<sup>131</sup> Poul Heins: »... nunc vero ad Fratrem Nostrum dilectissimum Czarem Muschoviticum Ablegatus Extraordinarius ...«; Bendix Meyer: »... nunc quoque Ablegatum Nostrum Extraordinarium ad Serenissimum Regem Prussiae ...«.

<sup>132</sup> Ogsaa klassificeret som saadan af Fabritius, p. 168, men urigtigt under »udeladte patenter«, da han baade var dansk og (i kraft af sin placering i rangen; Fabritius har dog taget forbehold over for rangadel) tilhørte arveadelen, hvortil heller ikke Thiset regner ham i NDA.

fidelis, Nobis dilectus, Wilhelmus Helt Consiliarius Noster Status et Justitiæ, . . . in publicis ipsi a Nobis hactenus demandatis muneribus *secundum privilegia Virtuti, ex qua vera Nobilitas oriunda* per totum Nostrum Imperium concessa, *nobilitatem veteris prosapiæ sibi suisque posteris propria virtute jamdiu acquisitam habet*; Nos, . . . ad Insignia Ipsius gentilitia sceptri Nostri apicem clementissime inclinavimus, eademqve in hunc modum auximus . . . »). Denne formel indeholder saaledes i sig selv netop den fortolkning af bestemmelserne om arvelig rangadel, der er givet ovenfor, og hvis rigtighed dermed er bevist.<sup>133</sup>

Paa grundlag af rangbreve, der er udstedt efter 11. febr. 1693, kan man ligeledes tydeligt paavise den indtrufne graduering i det rangbestemte adelsbegreb. Naar f.eks. tre personer i 1697<sup>134</sup> fik særrang i 3. klasse udtrykkelig »pro persona«, viser det, at det i disse tilfælde ikke har været meningen, at de paagældende tillige skulde benaades med det arvelige adelskab, der normalt hørte til denne høje rang.

I det følgende skal to koncepter, der hidtil er blevet grundigt misforstået, analyseres; fortolkningen af dem vil samtidig bidrage til forståelsen af det væsentlige i det af enevælden skabte rangbestemte adelsbegreb. Det drejer sig om to koncepter, der ligger i pakken med koncepter til Christian Vs adelspatenter, hvor de imidlertid ikke altid har befundet sig.<sup>135</sup> De to paa latin skrevne koncepter er enslydende udkast til vidtløftige adelsstadfæstelsesbreve. Den ene, med aastallet 1690, bærer overrentemester Peter Brandts navn. Den anden, der er fuldt dateret til 30. maj 1693, gælder oversekretær i Tyske Kancelli Thomas Balthasar von Jessen og subsidiært geheimeraad Conrad Bierman von Ehrenschild, idet den sidstes navn er tilføjet i konceptens margin, saa der kunde udfærdiges to selvstændige originalpatenter efter samme koncept, som det saaledes ikke har været nødvendigt at skrive i mere end eet eksemplar; for Jessens vedkommende indeholder teksten desuden en mindre »vaabenforbedring«. For alle tre gælder det, at til koncepterne svarende originaler *ikke* er registreret i Christian Vs adelsprotokoller;<sup>136</sup> og de to hænder, hvormed koncepterne er skrevet, er vidt forskellige fra

<sup>133</sup> Thiset's videnskabelighed maa drages i tvivl, naar han i et forord til DAA (hvor rangadelbestemmelserne allerede i de første aargange tydeligvis udgør et problem for ham) karakteriserer reglerne om rangbestemt arveadel som »høist besynderlige Lovbestemmelser«, DAA 1884, p. XVII.

<sup>134</sup> Rangbreve 2/12, 3/12 og 4/12 1697 for hhv. Henrik Borneman, Hans Rosing og Peder Jespersen, RA, DK, C 40.

<sup>135</sup> RA, DK, A 120; hertil har Thiset omkr. aarhundredeskiftet overført dem fra andre arkivfonds, Thiset, p. 392.

<sup>136</sup> Og heller ikke andre steder. Cfr. Thiset, pp. 362, 391.



den haand, der paa samme tid opsatte koncepter til breve vedr. adelskab.<sup>137</sup>

Indholdet af den fælles tekst, der er usædvanligt lang, er i hovedtrækkene flg.: Patentets karakter af adelsstadfæstelsesbrev slaas fra begyndelsen fast samtidig med, at det betones, at de af kongen givne privilegier skal være en opfordring over for efterkommerne til dyd og trofasthed mod det kgl. hus. Efter en stærkt rosende omtale af patentmodtageren erklæres det, at »illi *ante hac* cum legitimis suis hæredibus Nobilitatem contulimus«, og at kongen ved den lejlighed har tildelt den paagældende vaaben, saaledes som det »in Diplomate Nostro Regio (derefter dateringen paa brev, der findes registreret i Christian Vs adelsprotokol) vernacula lingua dato, fusius expressum est«. For at betydningen af det nævnte daterede diplom imidlertid kan staa fast, og ingen skal kunne faa lejlighed til at udlægge den kgl. mildhed og naade anderledes og ved fortolkning sætte snævrere grænser for kongens gunst, end det er den kgl. mening og hensigt,<sup>138</sup> erklæres patentmodtageren for at være optaget »in Catalogum Nobilium equestrium dictorum Regnorum Nostrorum ac Ducatum«, sammen med »suis legitimis hæredibus in linea descendente utriusque Sexus«, som om de »de Domo et prosapia Nobilium a quatuor paternis ac maternis Avis procreati essent«. Efter en række omstændelige gentagelser af, hvad der allerede er meddelt, siges det, at vedkommende »ejusque liberi ac hæredes legitimi descendentes, utriusque Sexus, perpetim et in omne ævum« skal anses, agtes og holdes for adelige i »Nostris Regnis ac Ducatibus, ut et Provinciis exteris«. Teksten slutter med en opfordring til konger, fyrster m.fl. om at respektere brevet; især denne slutning peger henimod muligheden af udenlandske forlæg,<sup>139</sup> ligesom teksten som helhed iøvrigt falder klart uden for de ellers paa denne tid i adelsprotokollerne anvendte formler. Vaabenblasonering som i andre patenter vedr. adelskab findes ikke indskrevet i teksten; derimod henvises der til et tidligere for den paagældende udstedt diplom.

Den i 1690 skrevne koncept med Brandts navn er højst sandsynligt

<sup>137</sup> Det savner enhver rimelighed, naar Thiset hævder, at der er tale om een og samme haand, p. 360.

<sup>138</sup> »Ut autem de sensu dicti Diplomatis nostri amplius constet, omnibusque occasio præscindatur, clementiam ac gratiam Nostram Regiam secus explicandi, atque beneficia Nostra angustioribus interpretationis limitibus circumscribendi, quam mens ac intentio Nostra Regia est, ...«.

<sup>139</sup> Cfr. f.eks. afsnittet »Diplomatum formæ« i den lille tyske haandbog, Status particularis Regiminis S. C. Majestatis Ferdinandi II, u. st. 1637, pp. 237-93.

opsat af Brandt selv allerede af den grund, at koncepten anvender en formel, der slet ikke brugtes af Lenskontoret. Brandt havde 15. dec. 1679 erholdt et almindeligt vaabenbrev (C) som ydre tegn paa sin personlige adel (inkl. børn i første led), og dette brev henvises der til i koncepten.<sup>140</sup> Sætningen om, at ingen skal kunne faa lejlighed til ved fortolkning at sætte snævrere grænser for kongens gunst, end det er den kgl. mening, afspejler den situation, hvori vaabenbrevsmottagerne (de personligt adelige) har følt sig, navnlig hvis de sammenlignede sig med folk, som havde patenter, der hjemlede arveadel; brugen af denne vending giver tydeligt udtryk for bevidstheden om forskellen paa personlig og arvelig adel – og herunder ønskeligheden af det sidste.<sup>141</sup> Motivet for Brandt til at opsætte en koncept, der i utvetydige vendinger hjemlede arveadel, skal søges i, at han som godsejer af omsorg for sine efterkommere havde brug for arvelig adel; i koncepten nævnes han som arveherre til Pederstrup (»hæreditarius in Petersdorff«). Kongen har imidlertid ikke villet imødekomme hans ansøgning (han kom netop fra 1690 til at staa i skyggen af C. S. Plessen), og derfor blev en original aldrig udfærdiget; ellers vilde koncepten have baaret en nøjagtig datering, og en til koncepten svarende original vilde have været at finde registreret i adelsprotokollen; man vilde dog nok i saa fald have brugt en af de mere gængse formler.<sup>142</sup> Koncepten fra 1690 har sikkert paa et vist tidspunkt beroet i Lenskontoret eller maaske i Rentekammeret, hvor Brandt gjorde tjeneste, men er senere blevet fundet i Tyske Kancellis arkiv;<sup>143</sup> forklaringen herpaa giver fortolkningen af den anden med det Brandt'ske udkast verbaloverensstemmende koncept.

Denne anden koncept med datering 30. maj 1693 med Jessens og Biermans navne giver umiddelbart anledning til tvivl om hele den i nærværende arbejde udviklede opfattelse af adelsbegrebet paa Christian Vs og Frederik IVs tid. For dels maa en originaludfærdigelse efter koncepten forekomme unødvendig, da begge modtagere allerede 29. okt. 1681 havde faaet patenter, der hjemlede dem arveadel, og til hvilke der henvises i koncepten, og dels maatte en saadan synes helt overflødig, da de begge to 30. maj 1693 havde charger i hhv. 1. og 2.

<sup>140</sup> Naar det her dateres til 5/12, er det naturligvis en fejlskrivning for 15/12.

<sup>141</sup> Thiset hævder, at konceptens tekst erklærer, at »der alt 1679 var bleven meddelt ham fuldt Adelskab«, p. 362.

<sup>142</sup> Brandt kunde dog efter sin afskedigelse 1692 trøste sig med en geheimeraadstitel (1. rangkl. nr. 13), der automatisk gjorde hans adelskab arveligt med rangforordningen af 11/2 1693.

<sup>143</sup> Af Thiset, cfr. Thiset, p. 360.

rangklasse, hvilket efter den seneste rangforordning af 11. febr. 1693 automatisk skulde sikre dem arvelig adel; ved at lade udfærdige patenter efter koncepten maatte kongen derfor synes at have underkendt værdien af sine egne opfindelser. Da koncepten er fuldt dateret, taler imidlertid dette i sig selv stærkt for, at originaler maa være blevet udstedt. Og faktisk findes i Rigsarkivet en paa pergament skreven original for Biermans vedkommende med Christian Vs egenhændige underskrift;<sup>144</sup> der kan herefter ikke være tvivl om, at der ogsaa er blevet udstedt et lignende pergamentbrev til Jessen,<sup>145</sup> hvilket yderligere sandsynliggøres af, at da Jessen lidt senere samme aar, 8. nov., blev hvid ridder og hans vaaben derfor afmalet i ridderprotokollen,<sup>146</sup> indeholdt dette det lille hjerteskjold, hvormed koncepten af 30. maj 1693 »forbedrede« det ham tidligere forundte vaaben.

Dette rækker imidlertid ikke ved det rangbestemte adelsbegreb som historisk realitet, idet der er en ganske særlig baggrund for patentudfærdigelsen i Jessens og Biermans tilfælde.

Betragter man Biermans pergamentbrev af 30. maj 1693 nærmere og sammenligner det med andre pergamentbreve, der er bevaret, og som er registreret i adelsprotokollen,<sup>147</sup> vil man hurtigt se, at patentet fra 1693 ikke typologisk hører hjemme i denne sammenhæng. Det mangler saaledes helt vaabentegning; end ikke blasonering findes indskrevet i teksten (der er bevaret hele tre paa pergament skrevne bekræftede kopier af vaabenbreve, der alle bærer fuldt afmalede vaabner og dertil hørende blasonering);<sup>148</sup> Biermans brev er paraferet af Conrad Reventlow, hvor man skulde have ventet Mathias Moth;<sup>149</sup> endelig er patentet, der er egenhændigt underskrevet af Christian V og dermed gyldigt, slet ikke

<sup>144</sup> RA, pergamentsaml., privatarkiver, adelsdipl. Denne original, der er afleveret til RA i 1936 fra Kiel, hvortil den 1902 var kommet med arkivalier fra de tidl. overretter i Glückstadt, Flensborg og Kiel, har Thiset ikke haft kendskab til, cfr. Thiset, p. 391; heller ikke Louis Bobé, DAA 1937, p. 82.

<sup>145</sup> Landesarchiv Schleswig-Holstein har venligt meddelt mig, at man ikke dér opbevarer Jessens originale pergamentbrev.

<sup>146</sup> Ordenskapitlets arkiv, Amalienborg; denne vaabentegning er afbildet i Franz von Jessen, *En slesvigsk Statsmand*, I, 1930, p. 194.

<sup>147</sup> 10 breve udstedt 1679 – 88, RA, pergamentsaml., privatarkiver, adelsdipl.

<sup>148</sup> Ibidem.

<sup>149</sup> Cfr. Niels Slange (?), *Cancelliets Tilstand og Forandringer fra Kong Friderich den Istes Tider, indtil Kong Friderich den IVdes Regierings Begyndelse, 1707*, Suhms Nye Samlinger til den Danske Historie, I, 1792, pp. 25–26: »Grevelige, Friherrelige, Adelige, Naturalisations- og Legitimations-Breve, hvilke ey komme udi Collegio, men allene bleve refererede Hans Majestæt, og efter hans mundtlige Ordre expederede, og dependerede disse Expeditioner af Luxdorf allene, og efter hannem holdte Moth sig dertil«. Reventlow har ikke paraferet et eneste af de andre ovennævnte breve.

stemplet. Det for Jessen med samme datering udfærdigede brev maa formodes at have set nøjagtigt ligesaadan ud. Som tidligere nævnt findes ingen af disse breve indført i registranten over adelige patenter.

Udfærdigelsen af disse to utypiske patenter skyldes uden tvivl den kendsgerning, at Jessen paa et vist tidspunkt blev reciperet i det slesvig-holstenske ridderskab. Arveadel var en ubetinget teknisk forudsætning for reception,<sup>150</sup> og Jessen har derfor maattet dokumentere, at han var i besiddelse af arvelig adel, hvilket var hjemlet ham i det allerede 1681 udstedte patent. I dette var anvendt formelen E, der tydeligst af alle henviste til de borgerligt fødte betjentes privilegier af 1679 og dermed til en af de institutioner, som var et klart udtryk for det absolutistiske system.<sup>151</sup> Man maa i den forbindelse ikke glemme, at det slesvig-holstenske ridderskab endnu formelt indtog den samme stilling i hertugdømmerne, som den gamle adel havde gjort i kongeriget før 1660, og derfor er det højst tænkeligt, at ridderskabet, der følte afgjort modvilje mod de enevældige bestræbelser, ikke har villet eller maatte formodes ikke at ville anerkende Jessens brev fra 1681 som receptionsgrundlag. Motivet til at søge optagelse i den slesvig-holstenske adelskorporation<sup>152</sup> har iøvrigt næppe været Jessens personlige ønsker. Naar man tænker paa, med hvilken nidkærhed Jessen tjente enevælden – ikke mindst dens bestræbelser paa at knytte Slesvig fastere til kongeriget, en politik, der bekæmpedes af ridderskabet, som i aarhundreder havde udgjort rygmarven i den slesvig-holstenske enhed – er det naturligt at søge motivet i et ønske hos kongen om at have en betroet mand siddende i selve ridderskabet, hvorfor det gjaldt om at tilvejebringe et formelt grundlag, der med sikkerhed kunde akcepteres af dette. For at sikre Jessens reception blev han ikke blot selv forsynet med et vidtløftigt latinsk adelsstadfæstelsesbrev, men ogsaa hans hustrus adelskab blev dokumenteret ved, at man gav Bierman, der var Jessens svigerfar, og i hvis adelsbrev

<sup>150</sup> Dr. Henning von Rumohr, selv medlem af ridderskabet, har venligt bekræftet dette.

<sup>151</sup> Thiset mener, pp. 362, 392, at originaludfærdigelser efter koncepten vilde bevise, at brevene fra 1681 var fuldgyldige adelsbreve, hvilket selvfølgelig er rigtigt, men saadanne vilde samtidig – isoleret betragtet – skabe tvivl om værdien af formel E og rangforordningen af 11/2 1693. Thiset regner ikke med, at der udfærdigedes originaler, og hævder, at koncepten viser, at de paagældende »meget vel vidste, at de dem tildelte Vaabenbreve ikke hjemlede dem Adelskab«, p. 392. Brevene fra 1681 er ikke vaabenbreve, men adelsbreve i moderne sprog.

<sup>152</sup> I koncepten skrives han til Klægsbøl (»Klixbüll«), købt 1681; Jessen er saaledes ikke blevet reciperet som ejer af Deutsch-Nienhof, som han erhvervede 1694–95, Franz von Jessen, op. cit., I, pp. 97, 196.

fra 1681 formel E ogsaa var anvendt, et lignende diplom.<sup>153</sup> Ridderskabets ældste protokol vedr. receptioner stammer fra 1702, hvori det er bekræftet, at Jessen allerede forinden var blevet reciperet mundtligt, hvilket var praksis i hele det 17. aarh.<sup>154</sup>

Den særlige politiske hensigt med udfærdigelsen af patenterne af 30. maj 1693 forklarer, hvorfor Lenskontoret ikke kom til at ekspedere disse breve, og at Jessen og Bierman selvfølgelig skulde være fritaget for at betale stempelpenge. Naar Bierman, skønt baade biologisk ældre og familiært og rangmæssigt fornemmere end Jessen, figurerer i konceptens margin, indicerer det, at det var svigersønnens forhold, patentudfærdigelserne gjaldt. Som forlæg for patenternes tekst tog man Brandts koncept, som man havde haft liggende siden 1690; med sine udtrykkelige vendinger og især sætningen om, at man ikke maatte fortolke det tidligere udstedte brev snævrere, end det var kongens mening, passede den fortrinligt til formaalet. Som en sag, der vedrørte hertugdømmerne, foregik udfærdigelsen i Tyske Kancelli, hvortil Jessen og Bierman ogsaa selv hørte, og det blev Reventlow, der paraferede; det er samtidig grunden til, at Brandts koncept i sin tid blev fundet i Tyske Kancellis arkiv. Koncepten fra 1693 er (sammen med Brandts) senere blevet lagt i en af Lenskontorets konceptpakker, hvor den i virkeligheden sagligt set ikke kan siges at høre hjemme.

Den her givne fortolkning af de to koncepter, hvoraf den yngste umiddelbart forekom at kunne drage den opfattelse i tvivl, der er udviklet i hele det foregaaende, bekræfter principperne i datidens rangbestemte adelsbegreb, idet eksistensen af Biermans pergamentbrev af 30. maj 1693 udgør et bevis paa, at de patenter, der allerede i 1681 var udstedt til Bierman og Jessen med en formel, hvori der direkte refereredes til betjentenes privilegier af 1679, tildeler arveligt adelskab, hvilket igen viser noget væsentligt ved karakteren i de privilegier, der var givet de borgerligt fødte embedsmænd.

Som den systematiske gennemgang af patenterne før viste, har privilegierne af 1679 og rangforordningen af 1693 øvet en umiskendelig

<sup>153</sup> Cfr. note 144; Bierman ejede ikke gods i hertugdømmerne. Landesarchiv Schleswig-Holstein har venligt meddelt mig, at det af ridderskabets arkiv paa Gottorp Slot ikke fremgaar, at Jessens reception skulde have været forbundet med vanskeligheder.

<sup>154</sup> M. Posselt, *Actenmässiger Bericht über die Receptionen der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft*, Itzehoe 1898, pp. 27-28. Jessens søn Conrad von Jessens ophøjelse i rigsfriherrestanden 1701 kan ikke have haft betydning for den mundtlige reception, der nu kan fastslås at have fundet sted ca. 1693 (inden erhvervelsen af Deutsch-Nienhof).

indflydelse paa formlerne,<sup>155</sup> foraarsaget af de utraditionelle kriterier, enevælden lagde til grund for sit adelsbegreb. De forskellige formler i brevene afløser ikke hinanden kronologisk, men forekommer stort set i flæng i Christian Vs adelsprotokoller.<sup>156</sup> Om betydningen af hvert enkelt patent har der i samtiden ikke hersket tvivl; og de forskellige dalevende modtagere har selvfølgelig ikke opfattet deres breve, der indførtes i den samme registrant, adelsprotokollen, som en eller anden mellemting.<sup>157</sup> Naar de elementer, der stammer fra privilegier og rangforordninger, i løbet af Frederik IVs tid optræder mindre hyppigt, skyldes det, at vaabenbreve med en enkelt undtagelse ikke længere kunde afsættes, og at man nu i større omfang – maaske af hensyn til en form for honnet ambition – brugte mere neutrale udtryk; men selve adelsbegrebet ændredes ikke derved.

Koncepterne til de enkelte patenter bærer forskellige paategninger som »Vaaben Brev«, »Adelige Vaaben Brev«, »Nobilitations Brev« o.lign. En systematisk undersøgelse heraf viser imidlertid, at kancellipaategningerne ikke modsvares adækvat af brevenes faktiske art. Paategningerne, der er skrevet bag paa koncepterne, efter at disse er foldet sammen to gange, har blot i almindelighed skullet angive indholdet; derfor skal man ikke tillægge deres ordlyd vidneværdi for en knivskarp klassificering,<sup>158</sup> hvilket kancellipersonalet heller ikke har haft brug for, da man udmærket kendte sammenhængen mellem rang og adelskab, hvad den hyppigst forekommende paategning »Adelige Vaaben Brev« først og fremmest vidner om. Denne paategning træffes fra et helt tilfældigt aar, 1688,<sup>159</sup> og udtrykkets anvendelse kan ikke forklares ved,

<sup>155</sup> Hvilket Thiset ogsaa indser, p. 340; skønt han, p. 351, strejfer den eneste rimelige fortolkning af datidens fænomener, tager han dog grundigt afstand fra personligt og arveligt adelskab afledt af rang, pp. 368, 376.

<sup>156</sup> Med sine klassificerende oversigter, pp. 340–41, mener Thiset at kunne paavise, at formlerne efterhaanden »nærme sig Adelsbreve«, »Denne Overgang skeer saa trinvis, som ovenfor paaapeget, at det ikke er let at afgjøre hvor Vaabenbrevene hørte op og Adelsbrevene begyndte, især da Ordene bestandig bleve satte saaledes paa Skruer, at ...«, p. 358; Fabritius opfatter det paa samme maade: »... saaledes at man gennem trinvis Overgange atter endte ved faktiske Nobilitationspatenter«, HT, p. 659.

<sup>157</sup> Thiset hævder, at (de for ham problematiske) formler »forsætlig søge at undgaac Brugen af Ordene »benaade med Frihed og Frelse« eller »ophøie og optage udi Adelstanden«, men istedetfor høist tildele de samme Privilegier, som Adelen har«, p. 341.

<sup>158</sup> Hvilket Thiset vil udlede af paategningerne, idet han argumenterer med, at kancelliet var helt paa det rene med de forskellige arter af patenter, p. 363; han maa dog konstatere eksempler paa uoverensstemmelse, p. 365, og konceptmaterialet kan opvise endnu flere.

<sup>159</sup> Thiset skriver fejlagtigt 1686, p. 364.

at det forekommer i stempelovens tekst,<sup>160</sup> der er fra 1680, da der næppe er nogen grund til at antage, at man først otte aar efter dennes givelse skulde have hentet betegnelsen derfra. Behovet for stikord, mere er der ikke tale om, paa koncepterne bliver forstaaeligt, naar man tager Lenskontorets mangesidede arbejdsfelt i betragtning: adels- og vaabenbreve, greve- og friherrepatenter, erektionsbreve, korrespondance vedr. grevskaber og baronier, ridderpatenter, rekvisition af stemplet pergament og papir, rangbreve.<sup>161</sup> Som tidligere omtalt er de saakaldte rangregistre ligeledes ført her. At rang og adelskab sagligt hører sammen, er saaledes indlysende. Den samme karakter af stikord som for adels- og vaabenbrevenes vedkommende har paategningerne paa koncepterne til ridderpatenter<sup>162</sup> og rangbreve.<sup>163</sup> En streng klassificering kunde man maaske vente i adelsprotokollerne, men her har indførslerne blot modtagernes navne som overskrifter, og kun hvor det drejer sig om de meget faa tilfælde af naturalisation, legitimation eller navneforandring, anføres tillige brevets art, hvorimod der slet ikke skelnes mellem f.eks. vaabenbreve og traditionelle adelsbreve;<sup>164</sup> samtiden, der kendte tingenes sammenhæng, lagde ikke nogen afgørende vægt paa at markere denne forskel. For en modsat vurdering maa det se ud, som om kancelliembedsmændene var usikre og ikke rigtigt begreb det, de beskæftigede sig med;<sup>165</sup> en saadan opfattelse har imidlertid ikke sandsynligheden for sig. Holder man sig det nye adelsbegreb klart og ikke tilskriver kancellipaategningerne nogen klassificerende hensigt i strengere forstand og endelig indser, at man ofte tillader sig at bruge et moderne sprog i patenterne som følge af den aktuelle lovgivning og ikke det, der anvendtes paa Erik af Pommerns tid, opstaar der ikke noget problem.<sup>166</sup>

<sup>160</sup> Saaledes Thiset, p. 364, note 1.

<sup>161</sup> Cfr. instruks for Luxdorph 23/5 1676, RA, DK, A 90, instruktionsbog 1670-97; samt KB, Uldall, 442, 4<sup>o</sup>, skrevet med samme haand som registranten over rangbreve, RA, DK, C 40, d.v.s. i beg. af det 18. aarh.

<sup>162</sup> RA, DK, C 39, originale statutter samt koncepter til og afskrifter af statutter og patenter for riddere af Elephant- og Dannebrogordenen 1671-91, paategningen »Ridder Brev«.

<sup>163</sup> RA, DK, C 41, koncepter til rangbreve 1677-99, paategningen »hans Rang«.

<sup>164</sup> Thiset undrer sig over, at de forskellige arter af patenter er indført i een og samme registrant, p. 366.

<sup>165</sup> »Det var aabenbart paa Slutningen lykkedes at sætte Patenternes Indhold saaledes paa Skruer, at selv Cancelliet ikke længere kunde finde ud af, hvad der var Adelsbreve, og hvad der var Vaabenbreve, end ikke ved Hjælp af DL 1-2-11 og Rangforordningerne«, Thiset, p. 365; dermed modsiger han sig selv, cfr. p. 363 (smkn. note 158).

<sup>166</sup> Det problem, der eksisterer for Thiset, er skabt af hans egne urimelige krav til patenternes formler.

Af ovenstaaende følger dog ikke, at der ikke er forskel paa de enkelte breves art, for det staar fast, at et vaabenbrev formelt ikke er det samme som et adelsbrev, men vaabenbrevene (og rangvæsnet) skal blot vurderes inden for rammerne af tidens adelsbegreb. Maksimen om, at i Danmark adler manden vaabnet, og ikke vaabnet manden, har saaledes fuld gyldighed.<sup>167</sup>

### III

SKØNT det ikke er hensigten med nærværende undersøgelse at gaa ud over den ældre enevælde, d.v.s. perioden indtil 1730, skal adelsbegrebets videre udvikling alligevel forfølges i korte træk, fordi et overblik over et større kronologisk tidsrum kan tjene til at sætte den ældre enevældes forhold i tydeligere relief.

Det klare adelsbegreb, Christian V havde formuleret 1693, og som var gældende i hele Frederik IVs tid, blev ændret, da Christian VI 13. dec. 1730, kun to maaneder efter sin tronbestigelse, udstedte en ny rangforordning, hvor bestemmelserne om rangadel var udeladt. Christian VI kunde aabenbart ikke vente, til det blev den 11. febr., skønt han ellers har anset denne dag for en relevant historisk dato, idet begge hans senere rangforordninger (1734 og 1744) dateredes 11. febr. Ud over diverse omrokeringer for hofchargernes vedkommende bestod der med Christian VIs første rangforordning den samme relative rangfølge som før; det er derfor nærliggende at antage, at nævnte udeladelse har været Christian VIs vigtigste hensigt, og at udeladelsen var udtryk for, at høj rang ikke længere hjemlede arveadel. Man maa derfor slutte, at personer, der efter 13. dec. 1730 fik charger i en af de tre øverste rangklasser, herefter ikke automatisk var i besiddelse af arveadel.<sup>1</sup>

I rangforordningerne havde det siden 1680 været fastslaact, og det var ogsaa tilfældet i 1730, at »De som fra deres Bestillinger i Naade forløves, skal nyde den Rang, hvilken Chargerne, som de betient have, med sig fører«; det var derfor ikke urimeligt, hvis et lignende princip maatte antages at være gældende for arveadel, der var erhvervet før 13. dec. 1730.<sup>2</sup> Der udstedtes imidlertid meget hurtigt, 6. april 1731, adels-

<sup>167</sup> Thiset, p. 318; den har gyldighed i en grad, som Thiset ikke selv har været klar over.

<sup>1</sup> Cfr. Rich. Høeg Brask, Angaaende den saakaldte Rangadel, PhT 10. rk. III, 1936, p. 168.

<sup>2</sup> En saadan fortolkning doceredes ved det juridiske studium i det 18. aarh.: »... men denne Post blev udeladt i Rangs-Forordn. 13. Dec. 1730. Dog bør de som den Tid betiente ovenmeldte Charger og deres Afkom ansees for ældgammel Adel«, E. Hessel-



patenter til seks embedsmænd i 3. rangklasse, deriblandt Niels Slange, der som lenssekretær sikkert maatte vide bedst besked med disse ting. Slanges patent stadfæster foruden at tildele vaaben »alle de Friiheder, Privilegier, Prærogativer, Ære, og Værdigheder, som hand sig effter loven og Allernaadigste udgangne Forandringer<sup>3</sup> udj bemelte hans Tieniste forhvervet haver«. I de adelspatenter, der udstedtes til de fem andre høje rangspersoner, var formel I (arvelig adel) anvendt.

Som svar paa en begæring om konfirmationspatent i midten af det 18. aarh., hvor bestemmelserne fra før 1730 paaberaabtes, svarede kancelliet 8. marts 1754, at »... gedachte Rang-Verordnung sogleich bey Antretung der Regierung des Höchstseeligen Königs Christiani Sexti quo ad hanc clausulam gänzlich ist aufgehoben und revocirt, zugleich aber verordnet worden, dasz alle in den drey ersten Classen specificirte Personen, welche in Folge gemeldter Rang-Verordnung für nobiles passiren wolten nach geschעהner allerunterthänigster Ansuchung ein besonderes Nobilisations-Patent zu nehmen hätten wiedrigen falsz Ihnen und Ihren Descendenten kein Adel solte zugestanden werden ...«. Paa baggrund af missivets praktiske formaal forekommer det utilladeligt at lade dette svar fra kancelliet være udtryk for andet end en i aaret 1754 bekvemt formuleret fortolkning;<sup>6</sup> rent bortset herfra røber det rangadelens eksistens før 1730.

Christian VI's fulde hensigt med den nævnte udeladelse kan imidlertid udledes af patentet af 11. maj 1744 for Matthias Reinholt von Jessen, hvis farfar<sup>7</sup> 1696 havde titel og rang af virkelig etatsraad (3. kl. nr. 2). Strengt taget bekræfter Christian VI ved de anvendte formler<sup>8</sup> ikke denne Jessen i andet end den personlige adels rettigheder, men ud

bergs Juridiske Collegium, Igiennemseet og med Anmærkninger forøget af Jens Bing Dons, 1763, p. 13; »Hoc vero prætermisum est in Const: 13. Dec. 1730, unde tamen sequitur, ut quavis illi, qui ejusmodi munera habent, hoc jure non gaudeant, posteritamen illorum, qui ... ad 1730 ad ejusmodi honores admissi fuerint, jure quodam suo inter Nobiles sese referant«, Sorø Akademis Bibliotek, Johan Bülow's manuskriptsamling 129, De jure personarum. De Nobilibus § 49, udat. (Chr. VII's navnetræk i vandmærket), haandskrevet juridisk kompendium »af Buchwaldt«.

<sup>3</sup> Skrivefejl for »Forordninger«. Brask læser ogsaa »Forandringer«, op. cit., p. 169.

<sup>4</sup> RA, DK, A 107, Chr. VI's adelige patenter.

<sup>5</sup> Trykt i DAA 1888, p. XIII.

<sup>6</sup> Thiset hævder, at »Christian VI ophævede Rangadelen ved sin Tronbestigelse, ovenikjøbet med tilbagevirkende Kraft«, p. 368; dermed har han i virkeligheden erkendt rangadelens eksistens indtil 1730 som en historisk kendsgerning. Men en saadan kan naturligvis ikke paa et givet tidspunkt ophæves med tilbagevirkende kraft.

<sup>7</sup> Matthias Jessen (1641-1712), en bror til Thomas B. von Jessen.

<sup>8</sup> De samme som Slanges.

fra indledningens ord om, at Jessens forfædre »alle have betient Adelige Charger, og i Kraft af de emanerede Kongelig Forordninger været berettiget til Adelige Privilegier og Prærogativer for dennem og deris Descendenter«, er det urimeligt at klassificere patentet som et rent vaabenbrev; det betegner altsaa en (nødvendig) nyadling af Matthias Reinholt von Jessen – skønt han gennem sin farfar allerede skulde være i besiddelse af arvcadel – og giver derved udtryk for Christian VIs hensigt med de udeladte rangadelbestemmelser i forordningen af 1730. Denne hensigt understreges yderligere af de førnævnte høje rangspersoners nyadling lige efter tronskiftet.

Christian VI har aldrig i form af en forordning el. lign. officielt tilkendegivet, at han havde ophævet arvelig rangadel; havde en saadan tydelig tilkendegivelse eksisteret, vilde man ikke, som det blev tilfældet gentagne gange i løbet af det 18. aarh., have været nødt til at forklare, at bestemmelserne fra før 1730 ikke mere kunde paaberaabes.<sup>9</sup> Naar J. L. Holstein i sit forslag af 15. marts 1747<sup>10</sup> til en adelsmatrikel bl.a. indstiller, at »Keine chargen geben weitere adelige freyheiten [hvormed der maa tænkes paa arvcadel] doch denen Vorrechten der Stadt Copenhagen<sup>11</sup> und was ein und anderer per privilegium specialissimum erlanget, nichts benommen«, tyder det heller ikke paa, at der var fremkommet nogen klar tilkendegivelse fra officiel side; men Holsteins tanker er sikkert udtryk for den indstilling, der var fremherskende hos Christian VI og hans omgivelser. Da kongens vilje kun var blevet kendt i undtagelsestilfælde, har adskillige efterkommere af høje rangspersoner i god tro anset sig for adelige og er blevet regnet for at være det.<sup>12</sup> Denne formodning bestyrkes af de indberetninger, Terkel Klevenfeldt modtog til brug for den ovennævnte planlagte adelsmatrikel i midten af det 18. aarh.;<sup>13</sup> denne blev aldrig udarbejdet, skønt den i en tid, hvor adelige friheder var en realitet, kunde have faaet økonomisk betydning for staten ved at afsløre eventuelle personer, der uretmæssigt nød privilegier.

Var den i rangforordninger hjemlede arvelige adel ophævet, gjaldt det imidlertid ikke den personlige. Naar privilegierne af 1679 og DL

<sup>9</sup> Brask, op. cit., p. 170.

<sup>10</sup> KB, Ledreborg, 416, fol., »Forslag til en Matricul over den danske Adel 1747«.

<sup>11</sup> Kbh.s priv. kunde betragtes som »arvelige«, da de var knyttede til staden for bestandig; cfr. E. Hesselberg, Juridisk Collegium, Første Part om Personers Ræt i Anledning af Danske og Norske Løvs Tredie Bog, 1753, p. 21: »... Kiøbenhavns Borgere ... dog forstaaes uden Tvivl ved Efterkommere de efterkommende Borgere, og ikke Borgernes Descendenter«.

<sup>12</sup> Man fristes til at betragte praksis efter 1730 som en art »stiltiende reception«.

<sup>13</sup> Om disse indberetninger se senere.

1-2-11 nævnes i rangforordningerne 1693, 1699 og 1717, tjener de som en nødvendig supplerende forklaring i forb. m. introduktionen af den arvelige rangadel, og derfor nævntes de ikke i rangforordningen 1680, hvor nødvendigheden af en saadan uddybning ikke forelaa; deres manglende tilstedeværelse i Christian VI's rangforordning 1730 betyder derfor ikke nogen ophævelse af sammenhængen mellem bestillinger i rangen og personligt adelskab, hvilket jo ogsaa stadig stod at læse i Danske Lov.<sup>14</sup>

Ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808<sup>15</sup> tilkendegav Frederik VI, at rangfølgen stod for revision, og at det for fremtiden skulde være meningen, at »Alle de, der betiene, eller have betient, noget af de i de 3 første Klasser specificerede Kgl. Embeder, skal for sig, deres Hustruer, og ægte Børn i første Leed, være og holdes lige med Adelen, og nyde alle Adelen tillagte Privilegier, Ære, Værdighed og Prærogativer«. Den kommission, der 1808 arbejdede med revisionen, ses at have været af den opfattelse, at bestemmelserne fra den ældre enevældes tid om arvelig rangadel stadig var i kraft.<sup>16</sup> A. S. Ørsted, der 1810 kommenterede rangspersoners adelige rettigheder, antog ligeledes, at reglerne fra Christian Vs og Frederik IV's tid endnu indtil 1808 var gyldige i deres fulde udstrækning.<sup>17</sup> Som før nævnt, havde det utvivlsomt været Christian VI's hensigt at afskaffe arvelig rangadel, men den udeblevne positive kodifikation heraf synes at være blevet bestemmende for de teoretiske overvejelser i begyndelsen af det 19. aarh.; om der i praksis bør lægges vægt paa den ene eller den anden fortolkning af forholdene efter 1730, skal ikke drøftes her. Da adelskab i den sidste del af det 18. aarh. næppe har spillet helt den samme rolle som i enevældens første tid, hvor introduktionen af det rangbestemte adelsbegreb paa en anderledes aktuel baggrund utvivlsomt fremkaldte en betydelig effekt af politisk betydning, kom en ajourføring paa dette omraade fra officielt sted (som endda kun var

<sup>14</sup> DL 1-2-11 og 3-2-2 er iflg. Stig Iuuls udg. af Danske Lov, 1949, først bortfaldet med grundloven 1849. Cfr. Hesselberg, op. cit., 1753, p. 20: »De som i Loven kaldes lige med Adel privilegerede ere alle Rangs-Personer, hvilke altsaa for deres egne Personer ere adelige ...«; Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 129, § 49: »Nobilitate Personali fruuntur illi, qvi jura Nobilium pro suis personis habent, ita tamen ut in posteris eorum non transcant. - Hi perinde cum Nobilibus privilegiati / : Lige med Adelen privilegerede :/ dicuntur«.

<sup>15</sup> 12/8 1808, kgl. bekendtgørelse ang. en forandring i rangforordningen.

<sup>16</sup> Kommissionen mente »at turde indstille om ikke disse Prærogativer i den nye Rangforordning udtrykkeligen kunde nævnes dog med følgende Modifikation: ...«, koncept til forestilling om den nye rangforordning, maj 1808, RA, overhofmarskallatets arkiv, III Q 6, sager vedr. den nye rangforordning 1808.

<sup>17</sup> A. S. Ørsted, Om de Rangspersoner tilkommende adelige Rettigheder, med Hensyn til den nyeste Lovgivning, Juridisk Arkiv, No. 23, 1810, pp. 219-20.

retningsgivende) først 1808. Kun en begrænset kreds kunde i praksis gøre brug af de mere kontante adelsrettigheder, ganske paa samme maade som det kun var et faatal af Københavns borgere, der fra 1658 kunde faa glæde af de givne privilegier m.h.t. jordegods. En definitiv rangfølge som bebudet i bekendtgørelsen 1808 kom aldrig i enevældens tid. Medvirkende til bekendtgørelsen var iøvrigt uden tvivl den strid, der 1803 havde staaet mellem generalprokurør Chr. Colbjørnsen og kancellipræsident Fr. Moltke ang. fortolkningen af de gamle bestemmelser om rangadel fra 1679, som Colbjørnsen drevet af principiel antipati mod fødselsaristokratiet paa dette tidspunkt drog frem i rent polemisk øjemed.<sup>18</sup>

Selv om der hersker usikkerhed m.h.t. rangs virkninger efter 1730, kan det rent formelt fastslaas, at arvelig rangadel ophæves 1808, mens personligt adelskab (inkl. børn i første led) indskrænkes til kun at omfatte embedsmænd i de tre første rangklasser. Samtidig kan det konstateres, at man endnu en gang gjorde de tre øverste rangklasser til noget særligt. Rækkevidden af den personlige adel, der, som det ses, er nøjagtigt den samme som i privilegierne af 1679, træffes i forordningen af 23. juni 1809 om konsignable bankfonds,<sup>19</sup> hvor den, der bandt saa stort et beløb, at renten udgjorde 1000 rdlr. species aarligt, kunde forvente, »at ham og hans ægte Børn i første Led skal vorde meddeelt personelle Rettigheder og Prærogativer lige med Adelen«;<sup>20</sup> paa lignende maade var der højere takster for bl.a. grevelige og friherrelige rettigheder; det svarede altsammen til det salg af adelskab og rang, som den foregaaende tid var saa rig paa.<sup>21</sup>

Der skal endelig gøres et forsøg paa at opsummere de formelle kriterier paa adel i hele enevældens periode: I den første tid efter systemskiftet eksisterer det traditionelle adelsbegreb med undtagelse af de tidligere politiske rettigheder videre, modificeret ved de privilegier, der 1658-61 tildeltes borgere og embedsmænd i København. I 1671 oprettes en betitlet højadel bestaaende af grever og friherrer; samtidig formuleres rangbegrebet, og fra 1679 er enhver borgerligtfødt rangsperson uanset placering personligt adelig inkl. hustru og børn i første led; dette personlige

<sup>18</sup> Troels G. Jørgensen, Christian Colbjørnsens Afgang fra Kancelliet i 1804, HT 11. rk. IV, 1953-56.

<sup>19</sup> En slags kapitalbindingsordning, der er udtryk for tidens finanspolitik.

<sup>20</sup> Samme udstrækning fik den personlige adel i forordningen af 3/6 1809 ang. kalds- og birkerettigheder; cfr. Harald Jørgensen, *De private birkers endeligt*, Arkiv, 3. bd. nr. 1, 1969.

<sup>21</sup> Cfr. Fabritius, p. 56.

adelskab indskrænkes 1808 til kun at gælde de tre første rangklasser, hvortil maa føjes tilbudet i forbindelse med konsignable bankfonds 1809.<sup>22</sup> Fra 1693 er der til charger i de tre øverste klasser yderligere knyttet arveligt adelskab, hvilket det synes at have været Christian VI's hensigt at ville ophæve i 1730. Udenlandske adelige med ranggivende charge fik automatisk deres arveadel naturaliseret iflg. Danske Lov (1683);<sup>23</sup> indfødsretsloven foraarsagede dog adskillige formelle naturalisationer fra 1776. Hertil kommer i hele enevældens periode de individuelle adlinger ved patent, der hjemlede arvelig adel. Efterkommere af den gamle adel bibeholdte arvelige adelsrettigheder. Dette billede tilsløres af fænomener som, at f.eks. Københavns borgere havde del i det vigtigste adelsprivilegium, hovedgaardsrettighederne, skønt de ikke officielt henregnedes til adelen, at rækkevidden af rangadel efter 1730 er meget usikker, og at »vaabenbrevsslægterne« og andre synes at have kunnet hævde en arvelig adel, de ikke formelt besad. Da junigrundloven 1849 med § 97 bestemte, at »Enhver i Lovgivningen til Adel, Titel og Rang knyttet Forret er afskaffet«, blev adel herefter et rent formelt begreb, idet adelen, herunder personer med høj rang, ophørte at eksistere som privilegeret gruppe i offentligretlig forstand; den beholdt kun forrettigheder af privatretlig karakter. Grundlovsfædrene synes at have haft nøjagtig den opfattelse af adelskabs substantielle karakter, som blev slaaet fast her i indledningen: adel er kendetegnet ved at kunne sættes i relation til et bestemt kompleks af eksklusive (adelige) rettigheder.

#### IV

FOR AT tydeliggøre enevældens rangbestemte adelsbegreb og for at vise, at det ikke kun førte en rent formel tilværelse, vil det være formaals-tjenligt at betragte adelskab i sammenhænge, hvor det havde praktisk betydning, for i den forbindelse at faa samtidens egen opfattelse til at træde tydeligere frem; det gælder f.eks. optagelse i Dannebrogordenen, uddannelse ved Det kgl. ridderlige Akademi i København og indskrivning i de adelige frøkenklostre. Endelig skal den almindelige opinion søges belyst gennem den konfrontation med adelsbegrebet, som præster og andre i midten af det 18. aarh. udsattes for ved at skulle sende ind-

<sup>22</sup> Dette udnyttedes kun i ringe omfang, *ibidem*.

<sup>23</sup> »Jure Nobilium apud nos non fruuntur Nobiles Peregrini, nisi quatenus illis a Rege concessum est Jus Indigenatus, vel quatenus munere publico, quod sequitur Nobilitas, funguntur, 3.2.2«, Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 129, § 48.

beretninger til stiftsovrighederne om de adelige, der boede i byer og herreder, til brug for den førnævnte paatænkte adelsmatrikel. Dette forsøg paa at konstatere adelsbegrebets eksistens i praksis medfører, at man i visse tilfælde kronologisk maa gaa længere end til 1730.

Optagelse i Dannebrogordenen, der indstiftedes i 1671, kom i begyndelsen først og fremmest de gammeladelige til del; og der kan næppe være tvivl om, at ordenens oprindelige formaal især var at knytte medlemmer af den gamle adel til det enevældige system. Som tidligere omtalt havde den menige adel som saadan ingen plads i rangen; derimod var dannebrogssiddere højt placeret. Hele 17 af de 26, der ved den første uddeling blev riddere,<sup>1</sup> var gammeladelige. Datoen herfor, 12. okt. 1671,<sup>2</sup> var dagen efter kronprins Frederiks (IV) fødsel, han, der efter Kongeloven, som var blevet oplæst ved salvingen 7. juni samme aar, ved sin fødsel automatisk var den nærmeste arveberettigede. Den politiske hensigt med denne første uddeling var at understrege arveprincippet, og uddeling især til gammeladelige var derfor velbegrundet. Ogsaa Christian VI's fødsel, 30. nov. 1699, markeredes paa denne maade.

Kun adelige kunde erhverve det hvide baand; og med det nye rangbestemte adelsbegreb optræder efterhaanden borgerligt fødte og udenlandske adeligt fødte rangspersoner blandt ridderne. I Dannebrogordenens statutter af 17. okt. 1691<sup>3</sup> formuleredes flg. optagelseskriterium: »Maa j denne Orden annammis saadanne Personer, som Ordens Herren enten selv, eller hans forfædre, . . . med Skiold og Vaaben haver be-naadede, eller af dennem ere Naturaliserede, og Ordens Herren til tjeniste, enten j Krigen eller j andre maader haver saaledes givet deris Tapperhed og troskab tilkiende, at . . .«. Bortset fra, at »med Skiold og Vaaben haver be-naadede« maa opfattes som et udtryk for adel i almindelighed, kan det antages, at kongen samtidig tilkendegiver det ønskelige i, at borgerligt fødte rangspersoner løser vaabenbrev; de udenlandske adelsmænd, der traadte i dansk højere tjeneste, var automatisk naturaliserede iflg. DL 1-2-11 og 3-2-2. Rene udlændinge blev i enkelte tilfælde ogsaa optaget. I de nye statutter af 1. dec. 1693<sup>4</sup> affattedes kriteriet: »Maa i denne Orden annammis saadanne Personer, som til Skiold og Vaaben ere berettigede . . .«. Forudsætningen for

<sup>1</sup> En matrikel er publiceret af Albert Fabritius: Hvide riddere, riddere af Dannebrogordenen 1671-1808, De kongelige danske Ridderordener og Medailler, 1965.

<sup>2</sup> 2 af de 26 fik ordenen allerede hhv. 2/7 og 25/8 1671 paa grund af bortrejse, cfr. E. C. Werlauff, Om Dannebrog og Dannebrogordenen, 1872, p. 25.

<sup>3</sup> RA, DK, C 39.

<sup>4</sup> Publiceret i H. F. Grandjean (udg.), De kgl. danske Ridderordener, 1903.

denne affattelse er DL 1-2-11 og vaabenbrevstilbudet, og den reducerede form i forhold til ordlyden 1691 maa opfattes som en parallel til den resignation, hvormed kongen i rangforordningen af 11. febr. 1693 tilkendegav ikke at ville gøre patentudstedelse til nogen betingelse for nydelse af adelige rettigheder.<sup>5</sup>

I hvert fald 10 af de ialt 116 af Christian V udnævnte hvide riddere var borgerligt fødte rangspersoner, hvoraf de 8 havde vaabenbrev; 25 var tyske adelige i dansk tjeneste; lidt over et halvt hundrede tilhørte den gamle adel; en halv snes var nyadlede ved patent efter 1660. Den relative fordeling blandt de ialt 139 af Frederik IV udnævnte hvide riddere tegner nogenlunde det samme billede: i hvert fald 13 var borgerligt fødte rangspersoner, hvoraf de 7 hørte til »vaabenbrevsslægterne«; de tyskadelige rangspersoners antal var 45; den gamle adel repræsenteredes af ca. et halvt hundrede; og der var en halv snes nyadlede.<sup>6</sup> Det vil ses, at den største samlede gruppe udgøres af de gammeladelige; den næststørste er de tyskadelige embedsmænd. Bortset fra de ganske faa rene udlændinge havde alle riddere danske embeder eller titler.

Naar de tidligere nævnte memorialer af 25. april 1693 foreskrev en særlig heraldisk hjelm for de adelige riddere, var det – paa baggrund af de lige omtalte kriterier – ikke for at skille dem ud fra »betjente af den borgerlige stand«, men for at kunne skelne menig adel som saadan (gammeladelige og rangadelige) fra grever og friherrer. En gennemgang af protokollerne, hvori riddersnes vaabner er malet, viser iøvrigt, at de givne forskrifter sjældent er fulgt, da ridderne hver især er mødt med et individuelt forlæg for vaabentegningen.<sup>7</sup> En del gammeladeliges vaabner har dog imidlertid den paa skak staaende firetrallede hjelm; der er saaledes ikke tale om, at anvendelsen af denne i ridderprotokollerne er tegn paa, at de paagældende ikke regnes for adel.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> »... enten de af Kongerne med Skiold og Vaaben ere benaadede eller ey«.

<sup>6</sup> Fordelingen paa proveniensgrupper her og i det flg. er foretaget ved hjælp af E. H. Knieschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, I-IX, Leipzig 1859-70; *Lexicon over Adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmene*, I-II, 1787; *Danmarks Adels Aarbog*, 1884f. (DAA); A. Thiset og P. L. Wittrup, *Nyt dansk Adelslexikon*, 1904 (NDA); Albert Fabritius, *Danmarks Riges Adel*, 1946 (Fabritius); for de sidstes vedk. er oplysningerne korrigeret i overensstemmelse med den i nærværende arbejde fremsatte opfattelse. – Da ikke-tyske udgør en forsvindende del af de fremmedadelige, er hele denne gruppe benævnt tysk adel.

<sup>7</sup> En del af disse forlæg findes bevarede i Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 8 c; Bülow var ordenssekretær 1791-93.

<sup>8</sup> Hvilket er Thisets opfattelse for de borgerligt fødtes vedk., p. 366. Cfr. iøvrigt Sorø Akademis Bibliotek, Joh. Bülow's manuskriptsaml. 82 A 4, G. B. Sporon, *Om Rang ...*, 1780erne: »Nu veed jeg, at der staaer i Dannebrog Ordenens Statuta af 1693 at den skal

Borgerligt fødte rangspersoner fik ogsaa efter 1730 det hvide baand, og det understreger, at den personlige adel for embedsmænd stadig bestod. Samme aar som det rangbestemte adelsbegreb blev modificeret (1808), udvidede Frederik VI Dannebrogordenen og bestemte, at den kunde tildeles »uden Hensyn til Stand«.<sup>9</sup>

Elefantordenen er ikke inddraget i undersøgelsen, fordi den i praksis var langt mere eksklusiv; men teoretisk kan den i denne forbindelse sidestilles med Dannebrogordenen, da dens statutter af 1. dec. 1693<sup>10</sup> bl.a. tillader optagelse af mænd, der i forvejen var hvide riddere.

Initiativet til Det kgl. ridderlige Akademi kom egentlig fra en tysk adelsmand, Wiglas von Schindel, men idéen om at indrette et akademi, der kunde tjene som uddannelsessted for embedsmænd, faldt godt i traad med enevældens tanker,<sup>11</sup> og efter en kommissionsbehandling i »raadstuen for slottet« blev fundatsen underskrevet 26. sept. 1691.<sup>12</sup> Forbillederne for akademiet skal søges i udlandets akademier for unge adelsmænd, navnlig Wolfenbüttels, der i detaljer tjente som mønster;<sup>13</sup> i det hjemlige tilfælde fik det imidlertid den drejning, at adgangen stod aaben for en videre kreds. Iflg. fundatsen var der adgang »for alle oc en hver, saavel Vores egne kiere oc tro Undersaatters Børn som fremmedis af hvad Stand de oc vere kunde« og »Alle de som ere komne af fornemme Folck og ellers haver ført et ustraffeligt Lefnet, maa antagis oc annammis i dette Kongl. Academie«; i statutterne af 15. april 1692<sup>14</sup> er dette ændret lidt: »... af hvad stand de end monne Være, naar de ickun have en honeste extraction og herkomme«. Sammenlignet med de udenlandske akademier, hvis klientel var strengt adeligt i traditionel forstand, er adgangskriteriet til det hjemlige akademi afgørende præget

gives til Adel. Men dermed er Forordningen af 1679 ikke tilintetgjort: og jeg meener, at man ikke vel kan ... forklare Ordet Adel ... om arvelig Adel alene med Udelukkelse af den personlige Adel, som saa høitidelig er af samme Konge erklæret at være af samme Kraft.

<sup>9</sup> 28/6 1808, kgl. aabent brev ang. Dannebrogordenens udvidelse.

<sup>10</sup> Publiceret i H. F. Grandjean (udg.), op. cit.

<sup>11</sup> Cfr. kommissionsbetænkning okt. 1690, William Norvin (udg.), Aktstykker til Oplysning om det ridderlige Akademi i København 1690-1710, Danske Magazin (her-efter DM) 6. rk. V, 1930, p. 6, og Fr. IVs konfirmation af statutterne 5/4 1701, kap. I § 3, ibidem, p. 182.

<sup>12</sup> J. Boisen Schmidt, Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690-1705, HT 11. rk. VI, 1960-62, p. 288. Fundatsen trykt i DM 6. rk. V, pp. 14-18; udkom som forordn.

<sup>13</sup> William Norvin, Det ridderlige Akademi i København, Historiske Meddelelser om København 2. rk. V, 1931-33, pp. 185-87.

<sup>14</sup> RA, Rentekammeret, 471.2, Det kgl. ridderlige Akademis statutter af 15/4 1692; trykt i DM 6. rk. V, pp. 54-56.



af danske sociale idéer, saadan som de tydeligt kommer til udtryk i privilegier og rangforordninger og den deraf følgende mulighed for mobilitet. I konsekvens heraf var der ogsaa adgang for folk fra den gruppe, der var under social opstigning, altsaa i praksis sønner af borgerligt-fødte mænd i rangen eller af andre forældre, der ønskede, at deres søn skulde gaa embedsvejen. I et af sine testamenter understreger Christian V den frie adgang til akademiet for ungdommen, der skal »medintagisz vden Nagen distincion i huo deere«;<sup>15</sup> kongen lader endvidere sammenhængen mellem det ridderlige akademi og det enevældige system komme klart til udtryk. Med det særlige danske rangbestemte adelsbegreb som baggrund bliver anvendelsen af betegnelsen »ridderlig« i akademiets navn forstaaelig og fuldt ud akceptabel.

At embedsmandsuddannelsen og en deraf følgende karriere med adelig status er akademiets sigte, fremgaar klart af statutternes ord om, at akademiet er stiftet for »alle og en hver, som haver Lyst enten ved Hoffet, Milicen eller anden civil Charge i sin Tid at employeris«; af samme grund bevilger kongen akademisterne »frj tilgang til Voris Hof« og lover samtidig, at »Vj ville og alle de, som sig udj dette voris Kongl. Academie haver perfectioneret og gjort capabel, saa vel de fremmede, som Voris egne Undersaatter, frem for andre til charger j Voris Riger og Lande allernaadigst befordre«. Og at det er det enevældige system, de vordende embedsmænd skal tjene, fremgaar af, at de skal »j alle deris discurser entholde sig fra at criticere over det, som Regieringen angaar, men altid med allerunderdanigste respect og taknemmelighed erindre sig dette Kongl. beneficium, hvorved de, nest Guds bistance, j sin tid kand blive capables, selv at kunde forestaa og betiene anseelige poster derudj til Guds ære, Kongens fornøyelse, Fædernelandets gavn og gode«. I modsætning til universitetet, hvor præsterne uddannedes, og hvis loyalitet man kunde regne med paa grund af den i tiden herskende teokratiske opfattelse af kongemagten, maa akademiet opfattes som en udpræget verdslig læreanstalt, der skulde rekruttere loyale ikke-gejstlige embedsmænd. Der skulde derfor særlig lægges vægt paa »jure publico et privato, Eloqventia, Historia, Politica, Genealogia og Geographia«, ting, som en velorienteret embedsmand kunde faa brug for; dertil kom fremmede sprog og de »Ridderlige exercicer« (ridning, fægtning, dans, anstand o.s.v.). De borgerligt fødtes ambition kildrede man formodentlig med de sidstnævnte discipliner, der helt laa i forlængelse af tankerne om embedsmænds adelige stilling.

<sup>15</sup> Worsaae (udg.), op. cit., p. 59, testamentet af 5/4 1698.

Akademiet blev ophævet i 1710, principielt midlertidigt,<sup>16</sup> men det opstod ikke igen; derimod genoprettedes i midten af det 18. aarh. akademiet i Sorø, der maa regnes for det ridderlige akademis afløser.

Med 176 akademister ialt, hvortil kom 63 »hovmestre«,<sup>17</sup> maa akademiet efter tidens forhold regnes for ret godt frekventeret. Akademisterne opførtes i en særlig matrikel, hvor som regel ogsaa deres vaaben maledes.<sup>18</sup> En opgørelse<sup>19</sup> viser (med udelukkelse af »hovmestrene«), at omkr. et halvt hundrede akademister var sønner af borgerligt fødte embedsmænd; for i hvert fald 11s vedkommende havde deres fædre løst vaabenbrev. En lille halv snes havde borgerlige fædre uden for rangen. 6 havde fædre, der var blevet adlet ved patent efter 1660. Der var en lille snes, der var sønner af udenlandske adelsmænd med dansk embede, mens ca. tredive tilhørte uden for Danmark boende adel, hvilket viser akademiets konkurrencedygtighed over for udlandet. Fra den gamle (menige) adel kom ca. fyrre, hvis fædre for manges vedkommende gjorde stats tjeneste. I det hele taget er sønner af rene godsejere i mindretal. Endelig var 23 (danske) greve- eller friherresønner. Klientellet var altsaa ret broget; hovedvægten laa paa embedsmandssønner. 87 akademister (og 11 »hovmestre«) fik senere danske embeder eller titler (naturligvis en meget unuanceret opsummering).

En undersøgelse af indskrivningerne i de adelige jomfruklostre viser, at ogsaa her satte enevældens adelsbegreb sit tydelige præg. Frøkenklostrene gennemgaas i det følgende i den kronologiske rækkefølge, hvori de stiftedes.<sup>20</sup>

Fundatsen for Roskilde adelige Jomfrukloster af 19. marts 1699 giver adgang for døtre, »Hvis Fader enten er eller haver været Geheime

<sup>16</sup> Reskript om akademiets ophævelse af 16/4 1710, trykt i DM 6. rk. V, p. 189.

<sup>17</sup> Norvin, op. cit., p. 193.

<sup>18</sup> RA, Rentekammeret, 471.1 (gl. sign.: Gl. kgl. Saml., 1090, fol.), »Album Regiæ Academiæ«. Vaabnerne bærer alle aabne adelige turnerhjelme; mange skjolde genkendes fra adelsprotokollernes vaabenafbildninger, og den paa skak staaende firetrallede hjelm træffes ogsaa paa vaabner, der tilhører notorisk gammeladelige, hvilket understreger Thisets tidl. omtalte heraldiske fejltagelse, idet han vilde forbeholde denne hjelm alene for de borgerligt fødte.

<sup>19</sup> Paa grundlag af G. L. Wad, Det kongelige Ridderlige Academi Matrikel, PhT 2. rk. I, 1886, der dog følger en anden matrikel, KB, Thott, 1066, fol., »Album Regiæ Academiæ equestris«, som er skrevet, da akademiet ophørte 1710; den har ogsaa maalede vaabner.

<sup>20</sup> Den Hørningske Stiftelse (fundats 11/3 1697) og Den Thaarupgaardske Stiftelse (fundats 21/1 1698) kom i beg. kun familiemedlemmer til gode og er derfor ikke medtaget, cfr. Hans de Hofman, Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fondationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge, tom. III, 1758, pp. 153, 427.

Raad eller Generals Personer i Kongens Tieneste, Ridder af Kongens begge Ordener, i den Grevelig eller Friherlig Stand af Kongen ophøyet, betient noget af Ober-Chargerne, Conferentz- eller virkelig Etats-Raads Charger, eller været Admiral, Obrist af Garderne eller Artilleriet, Stift-Befalingsmand, Cron-Printzens Marchal, Printzernes Hofmester eller General-Krigs-Commissarius, eller ere af Dansk Adel eller af Kongerne med Adels-Brev benaadet». <sup>21</sup> Den lange opremsning af embeder og titler svarer nøjagtigt til de charger, der er specificeret i de tre første klasser i rangforordningen af 11. febr. 1699; først derefter nævnes den traditionelle adel. Selve ordet »adel« anvendes i den betydning, det havde for samtiden som tidligere omtalt i forbindelse med Danske Lov. Stifterne, de to enker Margarete Ulfeld (Niels Juels) og Berte Skeel (Niels Rosenkrantz's), der baade selv og i deres ægteskaber helt igennem tilhørte den gamle adel, tog konsekvensen af udviklingen og accepterede ogsaa den nye rangbestemte arveadel og greve- og friherrestanden, som kongen havde oprettet. Det er bemærkelsesværdigt, fordi motivet for stifterne til klostrets grundlæggelse uden tvivl var den tilbagegang, som den gamle adel havde oplevet i sidste halvdel af det 17. aarh. Af de i tiden indtil 1808 <sup>22</sup> indskrevne frøkner, ialt 306, tilhørte ca. 45 % den indfødte adel, der var ældre end 1660 (herefter kaldt gammel adel), og ca. 14 % ny adel, hvis arvelige adelskab var hjemlet ved særskilt patent efter 1660 (herefter kaldt nyadel); ca. 36 % havde tyskadelige fædre, der beklædte bestillinger i rangen, og fædrene til de resterende ca. 5 % var borgerligt fødte rangspersoner. <sup>23</sup> Fundatsen er imidlertid ikke blevet strengt efterlevet, da ikke nær alle mænd i de to sidstnævnte grupper havde charger i de tre højeste rangklasser; men det viser blot, i hvor høj grad rang og adelskab er knyttet sammen i datidens bevidsthed, og at de fremmedadelige i dansk tjeneste virkelig er blevet anset for automatisk naturaliserede. Adgangskriteriets formulering er iøvrigt i sig selv tilstrækkelig til, at man kan fastslaa samtidens accept af det rangbestemte adelsbegreb. Det klart affattede kriterium for klostret i Roskilde kan regnes som vejledende for flere af de nedennævnte frøkenklostre.

I konventionen om Gisselfeld adelige Jomfrukloster, der er af 26. juni og 16. juli 1725, men som hviler paa Chr. Gyldenløves testamen-

<sup>21</sup> Louis Bobé, Roskilde adelige Jomfrukloster 1699-1899, Roskilde 1899, p. 60.

<sup>22</sup> Ved opgørelsen over klosterdamerne og deres proveniens baade her og for de flg. klostre er 1808 valgt som tidsgrænse, fordi rangadelen officielt modificeredes dette aar.

<sup>23</sup> Bobé, op. cit., fortegnelsen over konventualinder, pp. 3-42.

ter af 19. sept. 1701 og 18. sept. 1702, tillades optagelse af »... Jomfruer af Siælland, Jylland, Fyen og Norge, som ere fødte og baarne af Adelige eller Nobiliterede Forældre«. <sup>24</sup> Indskrivningerne kunde først begynde efter, at grundlæggerens enke Dorothea Krag var død 1754. I tiden indtil 1808 udnævntes der 31 konventualinder, der fordelte efter proveniens viser, hvordan det ovenciterede adgangskriterium er blevet fortolket. 2 tilhørte gammeladelige slægter og 15 nyadelige, og resten bestod af 8, der var af tysk adel med danske charger, og 6, hvis fædre var borgerligt fødte rangspersoner; <sup>25</sup> næsten halvdelen af de indskrevnes adelsret beroede altsaa klart paa enevældens rangbestemte adelsbegreb.

For det af Karen Brahe 8. nov. 1716 stiftede Odense adelige Jomfrukloster krævede fundatsen, at »De Jomfruer, som i dette Kloster maac indlades og antages, skal være af Danske Adel født, eller de af Adel-stand i Kongens Riger boe og forblive, og af Kongen ere naturaliserede, saa og de af Kongen med Adels-brev og til Hielm og Skiold at føre, ere benaadede«. <sup>26</sup> Skønt stifterinden selv var af den gamle adel, og hendes motiv til at oprette klostret utvivlsomt var den uddøen og økonomiske tilbagegang, der havde gjort sig gældende blandt de gamle slægter, hvilket ogsaa havde motiveret oprettelsen af klostret i Roskilde, formulerede hun ikke noget snævert adgangskriterium. Der er taget hensyn til udenlandske adelige, der har slaaet sig ned i rigerne, i praksis tyske adelsmænd i kongens tjeneste. Den sidste kategori i det citerede stykke af fundatsen omfatter traditionel brevadel; men udtrykkets sidste del kan meget vel tillige gaa paa dem, der havde faaet vaabenbrev. Det eventuelle fortrin, vaabenbrevsmodtagernes efterslægt i saa tilfælde kan have haft frem for descendensen af andre embedsmænd med samme adelige status, kan have medvirket til, at vaabenbrevene i det 18. aarh. opfattedes som traditionelle adelspatenter. En opgørelse over de indtil 1808 indskrevne frøkner, ialt 88, tyder herpaa, idet de 5, hvis fædre var borgerligt fødte, netop hørte til »vaabenbrevsslægterne«; 40 nedstammede fra adel ældre end 1660; 27 tilhørte slægter, der var adlet ved patent efter enevældens indførelse; og 11 var af tysk adel, hvis fædre havde danske charger, mens 5 ikke lader sig sikkert placere. <sup>27</sup> Ogsaa i

<sup>24</sup> Hofman, op. cit., tom. VII, 1761, p. 531; O. F. C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld, Næstved 1868, p. 496.

<sup>25</sup> »Klosterbog for Gisselfeld«, arkivet paa Gisselfeld, hvortil jeg ved venlig imødekommethed fra klostret har haft adgang.

<sup>26</sup> Hofman, op. cit., tom. I, 1755, pp. 330-31.

<sup>27</sup> Th. Thaulow, Odense adelige Jomfrukloster, PhT 8. rk. IV, 1925; fortegnelsen over

dette tilfælde bekræftes det rangbestemte adelsbegreb af adgangskriteriets praktiske fortolkning.

Det samme gælder Vemmetofte adelige Jomfrukloster, oprettet af prinsesse Sophie Hedvig, Christian Vs datter. Fundatsen af 10. juni 1735 bruger en saa vag formulering som »... Adelige Jomfruer ...«,<sup>28</sup> at tidens almindelige begreb maa forudsættes, hvilket tydeligt fremgaar, naar Sophie Hedvig i sit testamente direkte skrev, at fundatsen for Roskilde-klostret skulde være forbillede for Vemmetofte,<sup>29</sup> og andetsteds har hun m.h.t., hvem der kunde optages, givet udtryk for, at »von Ahnen will ich nichts wissen«. <sup>30</sup> Dette bekræftes endelig af en konkret opgørelse over klosterfrøknerne. Af de ialt 261 indtil 1808 indskrevne tilhørte ca. 16,5 % de gamle adelsslægter, og ca. 36 % nyadlede familier; ca. 41 % havde tyskadelige fædre med rang, og ca. 6,5 % var døtre af borgerligt fødte rangspersoner.<sup>31</sup> Næsten halvdelen af de indskrevne kan altsaa henføres til rangbestemt adel.

Fundatsen for Støvringgaard Jomfrukloster, stiftet ved testamente af 23. nov. 1735 efter baronesse Christine Fuiren (hvis far var borgerligt født), enke efter vaabenbrevsmodtageren Jens Harboe, lagde utvetydigt rangbegrebet til grund for indskrivning, idet der var adgang for jomfruer, »Hvis Forældre der have betient en af de Charger som ere indførte i de fem første Classer af den Kongelige Rang-Forordning ...«. <sup>32</sup> I et tidligere testamente (af 24. juli 1733) havde der været tilføjet »eller og at de ere føde af Adel«, <sup>33</sup> men i den endelige fundats nævnes kun de fem første rangklasser. Adgangskriteriet for Det Harboeske Enkefrueklosters vedkommende, stiftet samtidig af Christine Fuiren, var ægtemandens rang i en af de fem første klasser.<sup>34</sup>

Det adelige Stift Vallø, grundlagt 28. nov. 1737 af dronning Sophie Magdalene, fremtræder ene af alle med et meget rigoristisk adgangskriterium, der paa forhaand udelukkede en stor del af den rangbestem-

klosterjomfruer pp. 79-86 bygger paa klostrets regnskabsprotokol og er ikke nødvendigvis fuldstændig.

<sup>28</sup> Hofman, op. cit., tom. VIII, 1762, p. 378.

<sup>29</sup> Chr. H. Brasch, Vemmetofstes Historie som Herregaard, Slot og Kloster, Tredie Del, 1863, p. 5.

<sup>30</sup> Ibidem, p. 7.

<sup>31</sup> »Wemmetofster Closter Protocol Der Ein Geschriebenen Closter Freuleins«, arkivet paa Vemmetofte, hvortil jeg ved venlig imødekommenhed fra klostret har haft adgang.

<sup>32</sup> Hofman, op. cit., tom. II, 1756, p. 406.

<sup>33</sup> Lili Feddersen, Mindeskrift over Geheimeraadinde Christine Harboe født Baronesse Fuiren, 1910, p. 58.

<sup>34</sup> Hofman, op. cit., tom. X, 1765, p. 6.

te adel, idet ingen frøkner kunde indskrives, som ikke »vermittelst 16 Ahnen von Vater und Mutter ihre alt-adeliche Geburth erweisen«;<sup>35</sup> det er imidlertid ikke overraskende, naar man betænker, at stifterinden var gift netop med den konge, der maa anses for at have ophævet den arvelige rangadel. Med det eksklusive adgangskriterium, hvis udformning uden tvivl skyldes tyske forbilleder,<sup>36</sup> og hele det detaljerede ceremoniel, Sophie Magdalene fastsatte for stiftet, falder Vallø klart uden for alt, hvad der paa denne tid var dansk tradition.

At rangadelen imidlertid levede videre, er Estvadgaard Kloster et eksempel paa, idet Frederikke Louise Glud, enke efter Johan Severin Benzon, ved testamente af 4. marts 1745 oprettede dette kloster »... til 6 adelige Enke-Fruer og 6 adelige Jomfruer, med mindre jeg selv andre af anden Stand skulle ville udnævne ...«. <sup>37</sup> Baade hendes farfar<sup>38</sup> og hendes ægtefælles far<sup>39</sup> var vaabenbrevsmodtagere, og medmindre hun selv var overbevist om at være baade adeligt født og gift, havde hun næppe affattet sit testamente som citeret; formelt var ægtefællerne personligt adelige, men de har uden tvivl selv regnet sig for at være af arvelig adel. Indskrivningen begyndte 1754 efter forudgaaende votering blandt de allerede af stifterinden udnævnte 12 første konventualinder; af dem var 5 gammeladelige, 1 nyadelig, 4 tyskadelige, 1 af »vaabenbrevsslægt« og 1 borgerlig.<sup>40</sup> Selv om man af de bevarede voteringer maa formode, at de har været en formalitet (der er aldrig tilfælde af dissens), fremgaar det af disse og indstillingerne, at man har gjort sig sine tanker; om de proponerede hedder det f.eks., at de er »af dend requirente Stand«, »af dend Stand, som Reglementet udfordrer«, »Stand og tilstand kommer i alle Maader overeens med Testatricis Testamentaliske Desposition« o.lign. Af de 1754–1808 ialt 214 indskrevne tilhørte ca. 9 % den gamle adel, ca. 15 % nyadelen, og ca. 13,5 % tysk adel, hvis fædre eller ægtefæller var i dansk tjeneste, og ca. 62,5 % var døtre af

<sup>35</sup> G. L. Wad, *Mindeskrift i Anledning af Halvandethundreaars-Dagen for Oprettelsen af Det adelige Stift Vallø*, 1888, p. 55. Aneprøven bortfaldt 1799.

<sup>36</sup> Saaledes var 16 adelige aner en betingelse for adgang til det adelige jomfrustift i Altenburg, oprettet 1705, Joh. Chr. Lünig, *Theatrum ceremoniale historico-politicum*, II, Leipzig 1720, p. 339.

<sup>37</sup> Hofman, op. cit., tom. IV, 1759, p. 631.

<sup>38</sup> Superintendent Søren Glud, vaabenbrev 20/3 1679.

<sup>39</sup> Kancellisekretær Hans Benzon, vaabenbrev 15/12 1679.

<sup>40</sup> »Estvadgaards Closters Indskrivnings Protocoll« 1754–1828, Landsarkivet for Nørrejylland, C 656A-5. Foruden konventualindernes navne findes voteringerne indført heri, dog kun indtil 1775, men af vedtegningerne ses voteringer at have fundet sted ogsaa efter dette aar.

eller hustruer til borgerligt fødte rangspersoner.<sup>41</sup> En overvældende del af de indskrevne i Estvadgaard tilhørte altsaa den rangbestemte adel.

Ogsaa i hertugdømmerne synes det rangbestemte adelsbegreb at være gjort gældende i de derværende adelige klostre, der ellers helt igennem styredes af det uradelige slesvig-holstenske ridderskab. I 1703 opnaaede saaledes en etatsraad og stiftamtmand Schmid indskrivning af sine døtre i klostret i Preetz for det ordinære indskrivningsbeløb; optagelsen begrundedes med Schmidts høje statsembeder.<sup>42</sup> Skønt man sikkert med nogen betænkelighed indlod sig paa indskrivning af frøkner uden for ridderskabets kreds, forekom det i flere tilfælde.<sup>43</sup>

Selv om resultaterne af de ovennævnte opgørelser over indskrevne frøkner viser den rangbestemte adels eksistensevne, maa man ikke glemme, at de konkrete indskrivninger strengt taget kun afspejler nogle faa personers fortolkning af fundatsbestemmelserne, der ikke behøver at være faldet sammen med stifternes; flere eller færre er blevet optaget iflg. forskellige familiers besættelsesret, hvorved bestemte grupper kan være blevet særligt favoriseret, og i Gisselfelds tilfælde begyndte indskrivningerne først længe efter fundatsens givelse. Den paaviste praktiske fortolkning af adgangskriterierne behøver derfor ikke nødvendigvis at have generel gyldighed m.h.t. adelsbegrebet som saadan, selv om det nok tør antages at være tilfældet.<sup>44</sup> Langt den overvejende del af de i klostrenes matrikler forekommende slægtsnavne træffes allerede i rangregistrene for tiden indtil 1730, og en mindre del af konventualindernes fædre er direkte registreret heri. Maaske forekommer rangadelen, især døtre af borgerligt fødte, i visse tilfælde at være sparsomt repræsenteret i klostrene. Det bør dog understreges, at den relative fordeling af indskrevne frøkner paa de forskellige proveniensgrupper er af mindre betydning, hvorimod selve forekomsten af rangadelige i klostrene er afgørende; desuden var en del klostre i virkeligheden bestemt for den gamle adel.

<sup>41</sup> Opgørelsen er foretaget paa grundlag af de indskrevnes fædrene slægtsnavne; lader man for enkeres vedk. ægtefællens proveniens være afgørende, ændres den relative fordeling imidlertid ikke.

<sup>42</sup> M. Posselt, *Die Schleswig-Holsteinischen Klöster nach der Reformation*, Itzehoe 1894, p. 115.

<sup>43</sup> Dr. Henning von Rumohr, der er klosterprovst for St. Johanniskloster vor Schleswig, har venligt meddelt mig, at han ikke anser en saadan praksis for at have været usædvanlig.

<sup>44</sup> Paa grund af afhængighed af Thiets adelsbegreb taler Fabritius, p. 58, om »den Vanskelighed ved at skelne mellem dansk og fremmed Adel, der navnlig manifesterede sig ved Klosterindskrivningerne og i de paagældendes egen Bevidsthed«; men »fremmed Adel i Danmark« er en irrelevant kategori, hvis de paagældende var i dansk tjeneste.

Til brug for den tidligere omtalte adelsmatrikel, der paatænkte udarbejdet ved Terkel Klevenfeldt i midten af det 18. aarh., udbad Lenskontoret, som da lededes af J. L. Holstein,<sup>45</sup> sig i slutningen af 1740'erne underretning fra stiftøvrighederne om de i hvert stift boende adelige, idet man samtidig ønskede oplyst, om de paagældende var eller havde været i kgl. tjeneste. Befalingen talte om »adel« og suggererede saaledes næppe modtagerne til at tænke specielt paa det rangbestemte adelsbegreb.<sup>46</sup> De 1747–49 indsendte indberetninger var resultatet af mange lokale embedsmænds, først og fremmest præsternes, besvarelse af det stillede spørgsmaal og maa kunne anses for at være udtryk for den almindelige opinion paa denne tid. En gennemgang af disse relationer bekræfter den her fremførte opfattelse, idet det rangbestemte adelsbegreb spontant er løbet adskillige af referenterne i pennen; antallet af eksempler herpaa er saa stort, at det vil være tilstrækkeligt at omtale visse generelle træk.

Udenlandske adelige i dansk tjeneste anføres i indberetningerne paa linie med indfødte adelige slægter, og i de tilfælde, hvor referenten sorterer de paagældende i f.eks. tysk og dansk adel, hvilket Lenskontoret iøvrigt ikke havde bedt om, er det tydeligt, at det kun er for at give oplysning om deres oprindelse, ikke at anfægte deres adelige status. Der kan ikke herske mindste tvivl om, at alle de opregnede af udenlandsk adel, som stod i enevældens tjeneste, har været anset for naturaliserede, som det ogsaa var meningen iflg. Danske Lov.

Det lader sig dernæst fastslaa med fuldstændig sikkerhed, at efterkommere af vaabenbrevsmottagere er blevet anset for at tilhøre arveadelen, og at vaabenbrevene fra Christian Vs tid nu opfattedes som traditionelle adelspatenter; vaabenbrevene (formel C) var, som tidligere paavist, i virkeligheden udtryk for personligt adelskab afledt af rang.

Der er i relationerne talrige eksempler paa de borgerligt fødtes rangadel, selv om enkelte referenter har været i tvivl, om de ogsaa skulde medtage denne kategori, hvilket dog meget vel kan skyldes, at man har ræsonneret, at de centrale myndigheder i forvejen maatte vide besked med, hvem der havde embeder i staten, og det derfor ikke først og fremmest kunde være dem, der spurgtes efter. En indberetning fra Sorø sluttede saaledes: »Af Familier, som er i Rangen, er foruden de oven-

<sup>45</sup> Cfr. hans »Forslag til en Matricul over den danske Adel 1747«, KB, Ledreborg, 416, fol.

<sup>46</sup> Fr. Krarup (udg.), *Stiftsrelationer om Adelige i Danmark og Norge indsendte 1747–49 til Terkel Klevenfeldt*, PhT I. rk. I, 1880, pp. 133–34. Relationerne findes samlede i et særtryk 1886.



anførte . . . . . Men efftersom ieg veed ikke, om der kand behøves nogen Effterrætning om dem til Lehn-Contoires Rigtighed, saa lader ieg det blive herved, indtil derom gives videre Forklaring«. <sup>47</sup> Forinden indsendelsen til kancelliet af materialet for Fyn sorterede stiftamtmanden, Chr. Rantzau (gammeladelig), de borgerligt fødte rangspersoner fra, som nogle af hans referenter havde medtaget, »endskiøndt Lovens pagina 13 art. 11 [d.v.s. DL 1-2-11], item Forordningerne af 11te Februarii 1699, 11 Febr. 1717 og 11 Febr. 1679, kunde give Anledning til under adelige Personer at forstaae tillige dem, som enten betiene nogen Charge i Rangen eller med Caracteerer ere aflagde«. <sup>48</sup> En norsk præst gjorde sig tanker, »om derved skal forstaaes allene den gamle danske og norske Adel, eller enhver anden Adels Person enten i Henseende hans Familie eller Charge«, hvorefter han fortsætter: »I Henseende til den første Classe findes her i Proustiet ingen uden Her Stifts Befaldningsmand von Barner . . . Men i Henseende til den anden Classe findes her mange i Christiansand. Her er Deres Højærværdighed selv, . . .«. <sup>49</sup> En anden præst nævner et par officerer, som »præsenterer en adelig Charge, men ingen af dem fød Adel«. <sup>50</sup> Stiftamtmanden paa Aggershus skriver om en oberstløjtnant: »Formeener derfor efter den under 11te Febr. 1699 udgangne Forordning at være af Adel«. <sup>51</sup> En sjællandsk præst skrev: » . . . og endelig de, som regnes lige ved Adel eller Rangs-Personer, . . .«. <sup>52</sup> Og saaledes findes der adskillige eksempler paa »adelige Charger«.

Fra sogne, hvor der ingen adelige fandtes, lyder indberetningen f.eks.: » . . . findis ingen adelige Familier eller Adel, . . . som enten ved Fødselen ere adlede eller effter den allernaadigste Forordning om Rangen har nogen adelige Privilegier«, » . . . icke heller Nogen, som enten er fød af adelig Familie eller har adelige Privilegier«. <sup>53</sup> Adskillige præster bruger næsten stereotypet vendingen: » . . . er Ingen af adelig Familie eller som lige ved Adel kand agtes«, <sup>54</sup> der maa være hentet fra sproget i Danske Lov, forordninger el. lign., da de mange præster jo ikke kan have konfereret, inden de afsendte deres indberetninger. Andre ven-

<sup>47</sup> Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. III, 1882, p. 180.

<sup>48</sup> Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. V, 1884, p. 177.

<sup>49</sup> Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. II, 1881, p. 58. Højærværdighed er titulaturen for biskopper, som var rangspersoner.

<sup>50</sup> Ibidem, p. 61.

<sup>51</sup> Ibidem, p. 269.

<sup>52</sup> Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. IV, 1883, p. 305.

<sup>53</sup> Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. III, 1882, p. 190.

<sup>54</sup> F.eks. ibidem, p. 193.

dinger af samme art er: »... findes nu ingen boesiddende enten af Adel eller adelige Character«, »... findes ingen fleere Adel eller Parallel Adel«, »... ingen fleere adelige eller Rangs-Personer«.<sup>55</sup>

Endelig er der eksempler paa relationer,<sup>56</sup> hvor borgerligt fødte rangs-personer blot nævnes med navn og charge.

Det fremgaar generelt af indberetningerne, at man stadig forbinder det gamle fødselsaristokrati med selve ordet »adel«, som det tidligere er paavist for det 17. aarh.s vedkommende, hvorfor »adel« ikke lader sig anvende paa alle kategorier, der skal henføres under adelsbegrebet.<sup>57</sup> Sammen med den praktiske fortolkning af adgangskriterierne i forb. m. klosterindskrivningerne viser relationerne til Klevenfeldt,<sup>58</sup> at Christian VI aldrig har offentliggjort nogen forordning om rangadelens ophævelse eller modificering.

## V

NAAR Christian V i indledningen til de borgerlige betjentes privilegier af 1679 motiverer givelsen med, at han har »saasom det oc i andre Riger oc Lande udi alle vel funderede Souveraine Regieringer sædvanligt oc brugeligt er / dennem oc deris posteritet med Naadige Øyen Villet ansee«, og i et af sine testamenter<sup>1</sup> skriver, at han har »effter andre Høypriselige Kongers og Nationers exempel, eragtet, tienligt og billigt at være, icke at binde bestillinger og Charger til Adelige naissance, blod og byrd«, er det klart, at der har været tale om at følge en tendens i samtiden.

En sammenhæng mellem statsembeder og adelskab træffes i den rigeholdige nobilitetsteoretiske litteratur, der forelægger i det 17. aarh.

Allerede den italienske jurist fra det 14. aarh. Bartolo da Sassoferrato hævder paa romerretlig basis i sin traktat *De dignitatibus*, at nobilitet og embedsværdighed er det samme.<sup>2</sup> Samtidig betones dyden (*virtus*)

<sup>55</sup> Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. IV, 1883, pp. 303, 323; V, 1884, p. 185.

<sup>56</sup> F.eks. Krarup (udg.), op. cit., PhT I. rk. III, 1882, pp. 187, 188, 191, 194; IV, 1883, pp. 173, 301, 320, 321; V, 1884, p. 182; VI, 1885, pp. 72, 199, 200.

<sup>57</sup> Ved at gaa ud fra Thisets adelsbegreb maa Fabritius for de til Klevenfeldt indsendte relationers vedkommende nødvendigvis komme til, »at det eneste man med Sikkerhed kan slutte heraf er den højeste Grad af Begrebsforvirring«, HT, p. 660.

<sup>58</sup> Thiset mente, »at de nævnte Rangforordninger aldeles ingen synlige Spor have sat iblandt det forrige Aarhundredes danske Adel«, DAA 1888, p. XIV.

<sup>1</sup> Worsaae (udg.), op. cit., p. 17, testamentet af 15/4 1683.

<sup>2</sup> »... nobilitas, illud idem est dignitas, quæ facit quem non esse plebeium ..... ista officia, quæ habent nobilitatem annexam, et dignitatem«, Bartoli a Saxoferrato [1314-1357], *Omnium Juris Interpretum ... Tomus Octavus*, Venetiis 1590, pp. 46r, 48v.

som en forudsætning for nobiliteten, der ikke nedarves i det uendelige.<sup>3</sup> Han understreger endelig adelskabets afhængighed af fyrsten, hvis velvilje kommer til udtryk i tildeling af embedsværdighed;<sup>4</sup> den adel, der saaledes skylder fyrsten sin eksistens, kaldes »nobilitas politica, seu civilis«, og denne betegnelse anvendes af mange senere teoretikere. Bartolos tanker, der i hans egen tid sikkert var udtryk for et noget abstrakt ideal, vandt udbredelse gennem de mange udgaver af hans værker, der kom i aarhundrederne efter hans død, og de citeredes flittigt forud for og under den absolutistiske epoke, da hans teorier fik naturlig aktualitet.

De citeres f.eks. af den franske jurist André Tiraqueau, der meget stærkt pointerer adelskabets udspring i fyrstemagten og gør opmærksom paa, at fyrsten ikke behøver at adle paa nogen tydelig maade.<sup>5</sup> Han mener f.eks., at det er tegn paa adelskab, naar en person faar tildelt vaaben af fyrsten.<sup>6</sup> Samtidig opregner han en række embeder, der adler de paagældende indehavere.<sup>7</sup>

En anden fransk jurist, Charles Loyseau, fastslaar udtrykkeligt som embedsmændenes vigtigste privilegium, at nogle af dem adles gennem deres embeder, og understreger, at det drejer sig om virkeligt adelskab, der indebærer alle fødselsadelens rettigheder.<sup>8</sup> Yderligere beskrives udførligt, hvorledes visse højere charger placerer indehaverne i ridderklassen, saa de erhverver arveligt adelskab, mens en række mindre embeder medfører personlig adel;<sup>9</sup> han henviser til forskellige forordninger herom.<sup>10</sup> Under en omtale af, hvor langt embedsadel maa antages at strække

<sup>3</sup> »... nobilis est ille, quem nobilitat sua virtus ... aliquis ex filiis se gessit virtuose, retinet nobilitatem, et erit nobilis; ... nobilitas, quæ habetur ex progenie, non durat ultra pronepotem ...«, ibidem, pp. 46r, 47v.

<sup>4</sup> »... nobilitas consistit in acceptatione eius, qui dignitatem confert ...«, ibidem, p. 47r.

<sup>5</sup> »Nec solum is nobilis est quem princeps expresse nobilitat: sed et plerunque tacite, et sine alia expressa nobilitatione ...«, André Tiraqueau [ca. 1480-1558], *Commentarii de Nobilitate et Jure Primigeniorum*, Lugduni 1617, p. 48.

<sup>6</sup> Ibidem.

<sup>7</sup> »... princeps cum tacite nobilitat, cui consiliarij munus ... contulit ...« etc., ibidem, p. 51.

<sup>8</sup> »Or le plus grand et important privilege qu'ayent les Officiers [embedsmænd], c'est qu'aucuns sont annoblis par leurs Offices, non d'une simple noblesse ... mais d'une vraye Noblesse qui leur attribue par effet toutes les franchises et immunités des Gentilshommes de race ...«, Les Oeuvres de Maître Charles Loyseau [1566-1627] ... contenant les cinq livres du droit des Offices ..., Paris 1666, p. 83.

<sup>9</sup> Ibidem, pp. 84-85.

<sup>10</sup> En oversigt over saadanne findes i: L. N. H. Chérin, *Abrégé Chronologique d'Edits ... concernant le fait de Noblesse; précédé d'un discours sur l'origine de la Noblesse, ses différentes especes ...*, Paris 1788.

sig, citeres bl.a. en romerretskyndig forfatter, der mener, at de lavere chargers adel kun omfatter børn i første led.<sup>11</sup> Loyseau nævner jævnsides hermed, at hvis nobiliterende embeder indehaves af tre generationer af samme familie i træk, hjemles der efterslægten arvelig adel.<sup>12</sup> Ved afsked i naade beholder den paagældende sin gennem embede erhvervede adel.<sup>13</sup> Loyseau hævder, at fyrsten har guddommelig magt til at adle, og at det kan ske enten ved formeligt adelsbrev eller ved overdragelse af embede.<sup>14</sup> Han er dog ikke blind for, at den gamle fødselsadel med sine aner kan synes at indtage en sikrere plads i den almindelige bevidsthed end nyadelen, selv om denne nyder nøjagtigt de samme privilegier.<sup>15</sup> Men han understreger, at de menige fødselsadelige maa vige for kongens borgerligt fødte embedsmænd.<sup>16</sup> Ligesom Bartolo da Sassoferrato hævder Loyseau, at adel udspringer af dyd.<sup>17</sup>

Florentin de Thierriat understreger, at »Noblesse Ciuile, ou Politique« af den suveræne fyrste tildeles den, der ikke er adelig ved fødslen, og den skylder fyrsten eller retstilstanden sin anseelse.<sup>18</sup> Med henvisning til privilegier og domskendelser fremhæver han, at udnævnelse til visse nærmere specificerede embeder uden yderligere formaliteter medfører adelskab for de paagældende<sup>19</sup> tillige med deres hustruer og børn, og

<sup>11</sup> »... Ioa. Platea ... dit que les moindres n'étendent la Noblesse, qu'aux enfans du premier degré seulement ...«, Loyseau, op. cit., p. 86. Et fransk edikt 1659 hjemler en række embeder »Noblesse transmissible au premier degré«, Chérin, op. cit., p. 132.

<sup>12</sup> »... le pere et l'ayeul ayans esté pourueus d'Offices annoblissans, leur posterité deuiant Noble desormais ...«, Loyseau, op. cit., p. 86. Det er rimeligvis dette *patre-et-avo-consulibus-princip*, der genfindes i koncepten til de borgerligt fødte betjentes privilegier 1679: »... skulle for dennem deris Hustruer og Børn og Børne Børn nyde alle de privilegier ...«, hvilket imidlertid rettedes til kun at omfatte børn i første led, RA, DK, C 7; dette skyldtes sikkert, at man i Danmark paa det tidspunkt har været betænkelig ved at etablere rangadelen som en magtfaktor fra begyndelsen.

<sup>13</sup> Loyseau, op. cit., p. 8.

<sup>14</sup> »... la Noblesse ... vient en France de l'annoblissement du Prince, qui est le distributeur ordonné de Dieu de l'honneur solide de ce monde ... il peut faire cét annoblissement en deux façons ... par lettres expresses à cette fin, ou par la collation ... des Offices et ... annoblissantes ...«, ibidem, p. 34.

<sup>15</sup> Ibidem, p. 35. Jfr., at der i danske patentformler, privilegier m.m. gøres saa meget ud af at sammenligne med den gamle adel.

<sup>16</sup> »... ceux qui tiennent les Offices annoblissans, ... doiuent marcher par tout deuant les simples Gentilshommes de race, pource qu'outre qu'ils sont Nobles comme eux, ils ont cela de plus qu'eux, d'estre Officiers du Roy ...«, ibidem, p. 45.

<sup>17</sup> »... la vertu est la cause de la Noblesse, et la Noblesse est l'effet de la vertu«, ibidem, p. 83.

<sup>18</sup> Florentin de Thierriat, *Trois Traictez scavoir, I. De la Noblesse de Race, 2. De la Noblesse Ciuile, 3. Des Immunités des Ignobles*, Paris 1606, p. 142.

<sup>19</sup> »... il est par ceste concession d'Estat Noble, taisiblement annobly ...«, ibidem, p. 185.

denne form for adling ligestilles med formel nobilitering.<sup>20</sup> Endvidere paapeger han ridderordenernes sammenhæng med adelskab i den her nævnte forstand.<sup>21</sup>

Den nobilitetsteoretiske litteratur, der træffes uden for Frankrig, citerer ofte de ovennævnte forfattere; saaledes f.eks. naar Josias Nolden rede-  
gør for, hvorledes fyrsten kan adle enten med anvendelse af formaliteter  
eller uden.<sup>22</sup>

Matthias Stephani giver udtryk for de samme tanker,<sup>23</sup> men omtaler  
samtidig den stærke tyske tradition for at tillægge en adelig anerække  
værdi.<sup>24</sup>

Thomas Milles fremhæver den fyrsteskabte adel paa fødselsadelens  
bekostning.<sup>25</sup>

Af de ovennævnte eksempler turde det fremgaa, at den danske ene-  
vælde i afgørende grad har hentet inspiration fra samtidige europæiske  
nobilitetsteoretikere. Det skal bemærkes, at der her udelukkende er  
omtalt forfattere, hvis værker med fuld sikkerhed vides at have befundet  
sig i den danske konges bibliotek forud for det tidspunkt, hvor det rang-  
bestemte adelsbegreb udformes i Danmark.<sup>26</sup>

Udstedelsen af rangforordninger er ikke i sig selv noget originalt fæno-  
men i tiden, for ogsaa i andre lande træffer man bestemmelser om rang,<sup>27</sup>

<sup>20</sup> Ibidem, p. 191.

<sup>21</sup> Ibidem, p. 188.

<sup>22</sup> »... nobilitando vel expresse, vel tacite. Expresse, quando vel verbis solemnibus, vel collatione diplomatum voluntatem suam declarat ... Tacite, quando sine creatione solenni vel collatione diplomatum de sua dignitate participat«, Josias Nolden, *Qvæstio juris de statu nobilium civili, eorumq. iuribus, privilegiis ...*, Basileæ 1619, caput IV.

<sup>23</sup> Matthias Stephani, *De Nobilitate politica sive civili, ejusque privilegiis ...*, Gryphiswaldi 1613, afsnit 18.

<sup>24</sup> Ibidem, afsnit 45.

<sup>25</sup> »Contra vulgi opinionem audeam affirmare Nobilitatem Datuam priorem, excellentioremque fuisse Natiua, ..... Virtutem non sanguinem nobilitare ...«, Tho. Milles, *Nobilitas politica vel civilis*, Londini 1608, pp. 3, 29.

<sup>26</sup> Cfr. kataloger fra Marcus Meiboms, Peder Schumachers og Willum Worms tid, KBs arkiv, E 3<sup>IV-V</sup>, 6<sup>1-2</sup>, 7, 8<sup>a</sup>, 9. Andre betydelige teoretikere er Jean Bacqvet, der bl.a. nævner adskillige domme, der beviser, »qu'en France il y a plusieurs estats, dignitez et offices, ausquels la noblesse est annexee, qui anoblissent la personne«, *Les Oeuvres de Jean Bacqvet*, Paris 1644, pp. 69-70, og Gilles André de la Roque, *Traité de la Noblesse, de ses différentes especes ... Des Charges et des Privileges qui anoblissent ...*, Paris 1678.

<sup>27</sup> Gottorp: 1662 (*Neues Staatsbürgerliches Magazin*, I, Kiel 1832, pp. 899-901), 1681 (Lünig, op.cit., II, pp. 1499-1500), 1711 (*Schleswig-Holstein-Lauenburgische Provinzialberichte*, Altona 1826, pp. 252-53). Sverige: 1672, 1680, 1696, 1714 (Carl Fr. Rothlieb, *Samling af Kongl. Förfatningar angående Rang*, Sthlm. 1855). Brandenburg / Preussen: 1688, 1705 (Lünig, op. cit., II, pp. 1500-01, 1504-06), 1708, 1713 (*Acta Borussiae, Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preus-*

der af praktisk-ceremonielle grunde placerer visse statsembeder i en bestemt relativ rækkefølge. De er naturligvis udtryk for et embedshierarki og afspejler forsaavidt derigennem det enevældige system, der fandtes i vedkommende stat, men er i f.eks. tyske stater ikke knyttet sammen med vidtgaaende rettigheder som i Danmark; og det er – i afgjort modsætning til danske forhold – ikke usædvanligt, at fødselsadel som saadan har en høj placering i det paagældende lands rangsystem.

Den russiske rangtabel af 24. jan. (gl. stil) 1722, der er et udtryk for Peter den Stores reformering af hele embedsvæsenet, specificerer adskillige civile, militære og hof-charger i 14 rangklasser.<sup>28</sup> En række bestemmelser heri paakalder særlig interesse i denne forbindelse. Fødselsadelen faar kun officiel rang, hvis den betjener charger; alle embedsmænd, indfødte eller fremmede, der befinder sig i eller har befundet sig i en af de 8 første rangklasser, skal med deres ægtefødte børn og efterkommere til evig tid anses for lige med den bedste og ældste adel, selv om de er af lavere byrd og aldrig førhen er blevet forsynet med vaaben af kronede hoveder; de øvrige rangspersoner er personligt adelige. Naar disse principper træffes i forbindelse med den officielle rangskala, er det højst sandsynligt, at det danske system har tjent som forbillede; rangtabellen er blevet til efter, at Peter den Store i 1716 havde besøgt Danmark.<sup>29</sup>

Skønt de franske teoretikere, der er nævnt ovenfor, næsten alle selv tilhørte »noblesse de robe«<sup>30</sup> og derfor paa forhaand maatte se positivt paa de foran omhandlede principper, er det uomtvisteligt, at deres forestillinger bygger paa en konkret virkelighed, hvorimod indholdet af den øvrige litteratur, der omtaltes, og som udtrykker de samme idéer, i langt højere grad maa antages at have rent teoretisk karakter. Om teorierne var funderede i virkelige forhold, er imidlertid af mindre betydning, naar de betragtes som udgangspunkt for danske enevældige be-

sens, I, Berlin 1894, pp. 411–19). Polen-Sachsen: 1716 (Lünig, op. cit., II, pp. 1509–10). Adskillige tyske stater: 1697–1718 (Lünig, op. cit., II, pp. 1503–23; Joh. Christoph Th. Hellbach, *Meditationes juris proedriae moderni*, Leipzig 1746, pp. 288–92, 459–84).

<sup>28</sup> *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*, VI, St. Petersburg 1830, pp. 486–93. Den var i princippet gældende til 1917.

<sup>29</sup> »Mit Rangtabelle und Stufenleiter der Orden war die Erwerbung des Adels gekoppelt«, Erik Amburger, *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917*, Leiden 1966, p. 55; »Das Gesetz war unter starker persönlicher Teilnahme des Czaren sehr gründlich vorbereitet worden ... Die Grundlage für die Rangordnung bildeten ausländische Muster; erwähnt werden französische, preussische, schwedische und dänische Ranglisten ... Der Hauptgedanke der Rangtabelle: das Prinzip der persönlichen Leistung«, Reinhard Wittram, *Peter I, Czar und Kaiser*, II, Göttingen 1964, pp. 145–46.

<sup>30</sup> Denne betegnelse bruges tilsyneladende sjældent i datiden.

stræbelser. Den franske »noblesse de robe« frembød paa trods af de udviklede teorier i realiteten et broget billede, idet givne privilegier pludselig toges tilbage eller indskrænkedes for maaske at blive sat i kraft igen kort efter.<sup>31</sup> Inspireret af det principielle mønster skabte Christian V imidlertid den danske enevældes præcist formulerede rangbestemte adelsbegreb ved at knytte det bestaaende kompleks af adelige rettigheder, der tidligere kun tilkom det gamle aristokrati, til en lang række statsembeder, uanset hvem der beklædte dem, og kodificere denne kombination i utvetydige privilegier og forordninger.

Naar man kunde give det rangbestemte adelsbegreb en saa eksakt udformning i Danmark, skyldes det uden tvivl, at enevælden her hvilede paa et formelt grundlag (enevoldsarveregeringsakten, Kongeloven) i modsætning til saa mange andre absolutistisk styrede stater, der formelt vedblev at være stændersamfund, og hvor derfor de gamle aristokratiske korporationer viste sig i stand til at overleve;<sup>32</sup> hvorimod den danske adelsvælde radikalt afløstes af en konsekvent enevælde, der imidlertid udnyttede et historisk betinget begreb ved udformningen af en ny social struktur.

De fremlagte resultater af hele nærværende undersøgelse har skullet bidrage til en forstaaelse af, hvad adel egentlig var i den her omhandlede periode. Det er fremgaaet, hvordan den ældre teori byggede paa et utilstrækkeligt grundlag og ikke viste sig i stand til at give plausible forklaringer paa en række tidstypiske træk, hvorfor dens opfattelse af begrebet adel for denne periodes vedkommende maa forkastes som utilfredsstillende. Ud fra formodningen om, at der maatte bestaa en sammenhæng mellem de fænomener, der kunde iagttages i forbindelse med de eksisterende adelige rettigheder, og det nye enevældige styres behov, har det været muligt at formulere et historisk relevant adelsbegreb for perioden 1660–1730. Et vigtigt resultat af denne nyvurdering i forhold til den ældre opfattelse er, at *det rangbestemte adelsbegreb* i væsentlig grad karakteriserer selve det enevældige system, som det fremtræder i sin første tid. Det har forekommet naturligt at betragte det af Christian V formulerede adelsbegreb i en række praktiske sammenhænge til belys-

<sup>31</sup> Cfr. Franklin L. Ford, *Robe and Sword*, Cambridge (Massachusetts) 1953 (Harvard Historical Studies LXIV), kap. 4, *The Magistrate as Nobleman*.

<sup>32</sup> Sten Carlsson om borgerlige embedsmænd i Sverige: »De ofrälse ståndspersonerna bildade en mera lös och heterogen grupp; den sammanhölls ju inte av några privilegier«, *Bonde – präst – ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar*, Sthlm. 1962, p. 23.

ning af dets eksistens, og da det kunde paavises ogsaa i det 18. aarh. – langt ud over den kronologiske grænse, der ellers er sat her – viser det, hvilken eksistensevne det sociale begreb havde, som den tidlige enevælde skabte. Endvidere har det været muligt at placere det danske adelsbegreb paa baggrund af de europæiske nobilitetsteorier, der forelaa for samtiden. En vidtgaaende politisk vurdering har ikke været forsøgt. Hovedformaalet med nærværende arbejde har først og fremmest været at udrede formalia. Resultatet heraf maa blive, at den rangbestemte adel er en integrerende del af den sociale struktur under enevælden. Uden kendskab hertil kan man ikke vurdere tidens embedsvæsen og dermed hele administrationens opbygning og udvikling i den første enevældetid.

## ZUSAMMENFASSUNG

### *Der Adelsbegriff während des älteren Absolutismus*

Die Zusammengehörigkeit mit Privilegien und Rang in der Zeit von 1660–1730

Im Jahre 1660 wird in Dänemark der Absolutismus eingeführt. In den darauffolgenden Jahren setzen verschiedene Bemühungen ein, um die Ergebnisse des Staatsumsturzes festzuhalten. Ein charakteristischer Zug bei diesen Bemühungen ist die Umformung und Entwicklung des Adelsbegriffes. Der Adel muss als eine exklusive Gruppe der Gesellschaft definiert werden, in Besitz eines Komplexes von Vorrechten, von den Zeitgenossen selber als adlig aufgefasst und formuliert. Die Epoche 1660–1730 – der ältere Absolutismus – ist in dieser Beziehung ein markanter Zeitabschnitt.

Während der Adels Herrschaft 1536–1660 konstituiert sich der Adel durch seine tatsächliche Ausübung von adligen Funktionen und erhält dadurch den Charakter einer organischen Gruppe der Gesellschaft. Nach und nach machen sich jedoch gewisse konservative Tendenzen bemerkbar, und gegen 1660 hin macht der erbliche Geburtsadel eine fast geschlossene Korporation mit weitgehenden politischen Rechten aus. Diese gehen beim Systemwechsel verloren, und in revidierter Gestalt konkretisiert man die übriggebliebenen materiellen Vorrechte in den Adelsprivilegien vom 24. Juni 1661, die fernerhin dem Geburtsadel den Vorrang vor den königlichen Beamten bürgerlicher Herkunft aberkennen.

Der Bedarf des Absolutismus an loyalen Staatsdienern bewirkt, dass die königliche Gewalt dem Adelsbegriff einen neuen, und im Verhältnis zum Absolutismus, sinnvollen Inhalt verleiht. Auf Grund der Rangverordnung vom 25. Mai 1671 mit seiner Aufzählung von einer langen Reihe von staatlichen Ämtern erlässt Christian V. die Privilegien für Beamte von bürgerlicher Geburt vom 11. Februar 1679. Sie erteilen Personen mit spezifiziertem Rang persönliche Adelschaft (einschliesslich Ehefrau und eheliche Kinder des ersten Glieds); die



sogenannten Wappenbriefe werden auf Grund dieser Adelsprivilegien ausgestellt, und die Registrierung in den Adelsprotokollen wird ganz gemäss den traditionell geformten Adelspatenten vorgenommen. Die Herstellung von Registern über Rangpersonen wird zu gleicher Zeit in der Kanzlei aufgenommen. Diese Register werden 1734 vom gedruckten Hof- und Staatskalender abgelöst. Sonder-rang war durch individuellen Rangbrief gegen Bezahlung zu erlangen.

Der rangbestimmte Adelsbegriff, der auf längere Sicht die Möglichkeit einer sozialen Mobilität bisher unbekannten Umfangs öffnete, hinterlässt deutliche Spuren in »Danske Lov« von 1683. Und infolge der Prinzipien des neuen Adelsbegriffes wird hier festgestellt (3-2-2), dass sich eingewandeter Adel die Naturalisation automatisch erwirbt, falls er ranggebundene Chargen erlangt. Der stupende Fall der Zahl der formellen Naturalisationen nach 1683 deutet darauf hin, dass Fremdadlige in dänischem Dienst erbliches Adelsrecht erhalten, andernfalls wäre ohne Zweifel um formelle Naturalisation angesucht worden gemäss den Gepflogenheiten von Beamten bürgerlicher Herkunft, die aus Rücksicht auf ihre Nachkommen ihre persönliche Adelschaft gegen eine erbliche einzutauschen versuchen. Erst das Staatsbürgergesetz von 1776 verursacht einen Anstieg der Zahl der Naturalisationen.

Das klare zeitgenössische Bewusstsein der Provenienz der verschiedenen Adelsgruppen hinterlässt in den sprachlichen Formulierungen deutliche Spuren. Das blossе Wort »Adel« wirkt zu jener Zeit als belastend, es wird unwillkürlich mit der alten Geburtsaristokratie verbunden. Die Masse der Rangadligen bürgerlicher Herkunft wird daher »gleich dem Adel Privilegierte« genannt. Der *Begriff* des Adels enthält also mehr als die zeitgenössische Bezeichnung des Wortes »Adel«.

Eine Untersuchung der Anwendung der heraldischen Rangzeichen bestätigt den rangbestimmten Adelsbegriff, und eine Analyse der vorkommenden Formeln in den Adelsprotokollen nach 1679 führen zum selben Ergebnis.

Mit der Rangverordnung vom 11. Februar 1693 wird der rangbestimmte Adel graduiert, derartig dass Beamte bürgerlicher Herkunft mit Rang innerhalb der drei höchsten Klassen ohne weiteres erblichen Adel besitzen, während die Regeln persönlicher Adelschaft fortfahrend für den Rest der Rangklassen gilt. Eine Analyse über den Rang der Patentempfänger 1693-1730 bestätigt das. Es scheint die Absicht Christians VI. gewesen zu sein, den erblichen Rangadel aufzuheben, ohne dass es doch deutlich zum Ausdruck kommt. Der in »Danske Lov« eingeschriebene persönliche Rangadel bleibt weiterhin bestehen, bis man ihn 1808 einschränkt auf die drei höchsten Rangklassen. Mit dem Grundgesetz von 1849 wird die Adelschaft in öffentlichrechtlichem Verstand abgeschafft.

Nicht nur formelle Betrachtungen bestätigen den rangbestimmten Adelsbegriff. Auch durch verschiedene praktische Verknüpfungen kann seine Existenz nachgewiesen werden. Die Aufnahme in die königliche ritterliche Akademie, gegründet 1691, stand jedermann offen, der die Beamtenausbildung und eine darauf folgende Laufbahn mit adligem Status wünschte; ein bedeutender Teil der Akademisten war bürgerlicher Herkunft. Zu ähnlichen Ergebnissen gelangt man in bezug auf den Rangadel, wenn man die Provenienz der Eingeschriebenen der adligen Jungfernklöster untersucht. In mehreren Fällen tragen die Stiftungsurkunden deutlich Zeichen des Adelsbegriffs der neuen Zeit. Eine Bestandaufnahme der Dannebrog-Ritter weist ebenfalls auf eine Interpretation des Zugehörigkeits-

kriteriums gemäss dem rangbestimmten Adelsbegriff hin. Als lokale Beamte Mitte des 18. Jahrhunderts der Kanzlei eine Eingabe über Adlige in den Stiftern wohnsässig herzustellen hatten, liefen etlichen Referenten der rangbestimmte Adelsbegriff spontan in die Feder.

Die Inspiration für den Adelsbegriff des dänischen Absolutismus ist u. a. in der zeitgenössischen nobilitätstheoretischen Literatur zu suchen. In den Theorien einiger französischer Juristen über »noblesse de robe« findet man ganz auffällig die Prinzipien des Adelsbegriffs, den Christian V. sehr präzise in seinen Rangverordnungen und Privilegien formuliert. Ein Seitenstück dazu war die russische Rangtabelle von 1722; das dänische Rangsystem war wahrscheinlich Vorbild für Zar Peter den Grossen, der 1716 Dänemark besuchte.

Die hier vorgetragene Auffassung vom Adelsbegriff während des älteren Absolutismus als integrierter Teil der sozialen Struktur, die in wesentlichem Masse das absolutistische System an sich charakterisiert, widerspricht der früheren Theorie, wie sie in Abhandlungen und einschlägigen Nachschlagewerken zum Ausdruck kommt. Das gilt vor allem in bezug auf die Auffassung des Adelshistorikers Anders Thiset (gest. 1917), worauf spätere Forscher fast kritiklos gebaut haben. Thiset, dessen Sondergebiet der Adel vor 1660 war, fasste den Adelsbegriff als etwas zu allen Zeiten Unwandelbares auf und betrachtete die Verhältnisse des älteren Absolutismus, nicht aus der Sicht der eigenen Voraussetzungen dieser Epoche, sondern aus der Sicht von Vorstellungen, die in viel älterer Zeit wurzelten. Infolgedessen wurde der Adelsbegriff, den er »Danmarks Adels Aarbog« (1884f.) und »Nyt dansk Adelslexikon« (1904) zugrunde legte, besonders exklusiv; dadurch liegen diese Publikationen der geschichtlichen Wirklichkeit begriffsmässig fern. Seine unhaltbare Ansicht, besonders was den Adel des älteren Absolutismus betrifft, ist in der Abhandlung »Begyrebet Dansk Adel, særlig med Hensyn til Kong Christian V's Adels- og Vaabenbreve« (Historisk Tidsskrift 7. Reih. Band II, 1899–1900) zum Ausdruck gekommen. Thiset bestreitet hier jede Zusammengehörigkeit des Rangsystems mit Adelschaft. Nur die alte einheimische Aristokratie und Geschlechter, die durch ein individuelles Patent mit einer von der vorigen Zeit geprägten Formel ausdrücklich nobilitiert oder naturalisiert worden sind, zählt er zum dänischen Adel.